

Arany János és a gyerekvers problémája*

Kiczenko Judit és Tarjányi Eszter emlékének

„Sajátkép a gyermek világnak szánt »didacticum poemát« én nem igen tudok írni, vagy legalább nincs kedvem, azonban úgy hiszem, az itt küldöthöz hasonlók is megjárának” – írta Arany János azon levelében, melyhez *Hajnali kürt* című versét mellékelte Brassai Sámuel ifjúsági lapja számára.¹ E költemény és levél keletkezésekor a költő Tisza Domokos házitanítója a Nagyszalontához közeli Geszten, ahol a Brassainak küldött után még három verset fejez be: *A dajka sírja*, *A gyermek és szivárvány*, valamint a *Domokos napra* címűeket. Számomra úgy tűnik, és az alábbiakban azt igyekszem bizonyítani, hogy Arany ekkor szembesül először alkotóként a gyerekvers problémájával,² és az említett négy költemény egy-egy poétikai lehetőséget, kísérletet (is) jelent e probléma megoldására, a „didacticum poema” értelmében vett gyerekvers túlszárnyalására. Később, a *Széptani jegyzetekben*, a tervezett *Olvasókönyv* kapcsán és kritikusként elméletileg is érinti a gyerekvers kérdését.

*

Nem tekintem feladatomban, hogy a gyerekirodalom mai jelentéseit vagy fogalomtörténetét bemutassam. Kísérletet teszek azonban annak tisztázására, hogy maga Arany létezőnek vagy indokoltnak tartott-e az irodalmon belül egy ilyen, a címzettek életkora szerinti választóvonalat vagy más, e körülménnyel valamilyen módon összefüggő megkülönböztetést.

Legyen szó ifjúsági vagy gyermekirodalomról, a fogalom makacsul ellenáll a meghatározási kísérleteknek, amiért nagy részben bizonytalan ellenfogalma tehető felelőssé.³ Nem véletlen, hogy Hermann Zoltán a témáról szóló vázlatában az úgynevezett all-age-irodalom fogalmi kiterjesztésével kísérli meg a definíciót: „Elméleti értelemben

* Készült az NKFI-1 K 128602. számú pályázat (Arany János kritikai kiadása) keretében. A dolgozat megvitatásra került az MTA BTK ITI-ben a kutatócsoport műhelymegbeszélései keretében. Ezúton is köszönöm a hozzászólók, Bolonyai Gábor, Csörsz Rumén István, Fórizs Gergely, Hász-Fehér Katalin, Korompay H. János, S. Varga Pál és Szilágyi Márton értékes észrevételeit.

¹ ARANY János *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi – BISZTRAY Gyula – SÁNDOR István, Akadémiai, Budapest, 1982, 798. (Arany János Összes Művei 16.) A továbbiakban: AJÓM XVI.

² A Rózsa és Ibolyát például, amely mai fogalmaink szerint akár gyerekversként is kezelhető, Arany nem tekintette annak, vö. Szilágyi Istvánhoz és Tompa Mihályhoz írott 1847-es leveleivel: ARANY János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi – BISZTRAY Gyula – SÁNDOR István, Akadémiai, Budapest, 1975, 48, 76–78, 176, 191–192. (Arany János Összes Művei 15.) A továbbiakban: AJÓM XV.

³ Ráadásul az elméletírók általában a fikciós-narratív műfajokra koncentrálnak, és a gyermeklíra specifikus kérdései háttérbe szorulnak, vö. Kiss Judit, *Bevezetés a gyermekirodalomba*, Abel, Kolozsvár, 2008, 41–44.

tehát a gyerekirodalom [...] a felnőtt szerzők által írt, a gyerekkor pszicho-szociális fókuszait imitáló, lényegében rekonstruktív és emlékezeti elemekből épülő, poétikai konstrukciók sokasága.⁴ Számomra rendkívül perspektivikusnak tűnik ez a meghatározás, ugyanakkor csak további részletezéssel tudná kezelni a gyermeklíra felvetette, a narratív művektől eltérő poétikai kérdéseket is. E kérdések elől azonban már csak azért sem lehet kitérni az irodalomtudománynak, mert a ma gyerekversként olvasott és kiadott szövegkorpusz java része a magyar irodalom kanonikus szerzőitől származik. Az elmúlt bő évtized legfontosabb fejleményei e tekintetben egy többszerzős tanulmánykötet, valamint Lapis József rendszerező igényű tanulmánya a gyerekvers kortárs és későmodern változatairól.⁵ Komáromi Gabriella összefoglaló jellegű munkájában a befogadó oldaláról határozta meg a tárgyat: „A gyermekirodalmi műfajoknak (gyermekversnek, mesének, gyermektörténetnek, ifjúsági regénynek) nincs külön poétikai sajátosságuk. A gyermekvers az vers. [...] Csak a »címzettje« a gyerek.”⁶ Ez a kommunikációelméleti megközelítés azért problematikus, mert a „címzett” kilétét, ha nem a vers közvetlen környezetéből, paratextuális, metatextuális jelzésekből, esetleg mediális sajátosságokból lehet kiolvasni, akkor mégis csak a szorosan vett versszövegnek kell tartalmaznia az olvasásmódra, címzetre vonatkozó utasításokat. Ezeket pedig nehéz másként, mint poétikai sajátásként érteni. Egy ilyen meghatározás ráadásul nem tud mit kezdeni a szövegek azon terjedelmes csoportjával a *Családi körtől* a Lóci-versekig, amelyek nem a szerzői intenció nyomán váltak gyerekverssé. Arany esetében különösen problematikus már a vizsgálandó szövegek körének meghúzása is, hiszen bár az általános iskolai tankönyvek szépirodalmi válogatása nagyban alapoz az oeuvre darabjaira *A fülemilétől a Mátyás anyjáig*, Arany egyik művét sem tekintette kimondottan gyerekversnek, ifjúsági költeménynek vagy „didacticum poemának”, és a publikálás helyét tekintve is csupán az egyetlen *Hajnali kürt* ad egy ilyen olvasatra némi bátorítást.

A gyerekvers helye a 19. századközep és Arany esztétikai nézetrendszerében

(Arany korai versélményei)

Arany fent idézett, Brassainak, a frissen indult ifjúsági irodalmi lap, a *Fiatalság Barátja* szerkesztőjének írott levele is érzékelteti a költő irodalomfelfogása és a gyerekverssel kapcsolatos korabeli elvárások közötti feszültséget.

„Emberek vagyunk, mielőtt világbölcsekké lennénk: már van gondolkodásmdunk és nyelvünk, mielőtt a filozófiához közelednénk” – írta Herder.⁷ Nyilvánvalóan

⁴ HERMANN Zoltán, *Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez = Mesebeszéd. A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán – MÉSZÁROS Márton – SZEKERES Nikoletta, FISZ–Minerva, Budapest, 2017, 19.

⁵ *Változatok a gyermeklírára*, szerk. BÁLINT Péter – BÓDIS Zoltán, Didakt, Debrecen, 2006.; LAPIS József, *Változatok a gyermeklírára, a gyermeklírára = Uő., Líra 2.0. Közelítések a kortárs magyar költészethez*, JAK – PRAE.HU, Budapest, 2014, 118–171.

⁶ KOMÁROMI Gabriella, *Mi a gyermekirodalom? = Gyermekirodalom*, szerk. KOMÁROMI Gabriella, Helikon, Budapest, 1999, 9.

⁷ Johann Gottfried HERDER, *Über die neuere deutsche Literatur. Erste Sammlung von fragmenten. Eine Beilage zu den Briefen, die neuere Literatur betreffend = Herders sämtliche Werke*, II., s. a. r. Bernhard

Arany sem költőként, hanem ifjú olvasóként találkozott először – ha találkozott egyáltalán – a gyermekirodalom jelenségével. Arany gyermekkor a hazai gyermekirodalom és gyermekirodalom-fogalom születésének idejére esett. Ezt az időszakot egyrészt művek és műfajok funkcióváltása jellemezte, így lett a már a kis Goethe által az ódon frankfurti ház polcáról levaszított (mellesleg Rousseau által Emilnek is kitűzött) *Robinsonból* – Campe átdolgozásában⁸ – nálunk is a polgári ifjak olvasmánya, a mese azonban például csak a 19. század végére lépett át a szépirodalom műfaji kánónából a gyermekirodalom körébe.⁹ (Ezzel párhuzamosan megjelennek a századvégi szecessziós anti-mesék például Ambrus Zoltán novellái között.) Másrészt jelentős különbségek voltak társadalmi csoportonként abban, hogy mit tekintettek gyermekek kezébe való olvasmánynak, vagy egyáltalán mi kerülhetett a gyermekek keze ügyébe.¹⁰ Arany 1855-ös önéletrajzi levelében hosszan sorolja ifjúsága olvasmányait, egyfajta „szellemi életrajzot” is adva ezzel az öntudatra ébredéstől egészen az intézményes tanulmányainak véget vető színészskalandig. Az első, nagyszalontai időszak olvasmányai (a Károli-Bibliától és a ponyvairodalomtól a latin és magyar régiségen át a megelőző korszak, Dugonics, Gvadányi, Csokonai könyveigi), amint Arany reflektál is erre, híven tükrözik a család társadalmi, műveltségi státuszát („apám, ki értelmes, irástudó paraszt ember volt”), a bihari református mezőváros műveltségét („[...] olly magyar irodalmat, melly az előtt fél századdal volt divatjában. Mert a vidéki közönség jobbadára még mind ezeken rágódott”), valamint a debreceni kollégium partikulájaként működő és így annak szellemi vonzáskörébe tartozó szalontai iskola tanárainak ízlését („Tanítóim, a Debreczenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait tűzték példányul élém [...] s Kovács Józsefet [...]).¹¹ Arany máshol tett utalásai és az életmű szövegpárhuzamai segítségével a kutatás az ifjúkori olvasmányok olyan nehezen belátható területére is nyert némi bepillantást, mint amilyen a ponyvairodalom, az almanachok vagy a közköltészet.¹²

Ezen ponyvaolvasmányok között két régi tankönyv is szerepel. Az egyik Raff György (Georg Christian Raff) *Természetihistoria a'gyermekneknek* című munkája Fábíán József fordításában és kiadásában,¹³ amely a német felvilágosodás pedagógiai

SUPHAN, Berlin, 1877, 98. Idézi: S. VARGA Pál, „...az ember véges állat...”. A kultúranropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey, Kölcsey Társaság, Fehérgyarmat, 1998, 30. (Kölcsey Társaság Füzetei 10.)

⁸ HENRIK JOACHIM CAMPE, *Ifjabbik Robinson: mulatságos olvasó könyv gyermekek és ifjak számára*, ford. UZDI Péter, Heckenast, Pest, 1836.

⁹ GULYÁS Judit, *A magyar történeti mesekutatás*, Ethnographia 2012/4., 332.

¹⁰ SZONDY György, *A magyar ifjúsági irodalom gyermekkorai*, Protestáns Szemle 1932/6., 398–409.

¹¹ AJÖM XVI., 556. Vö. még: SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?”. *Arany János költészete*, Kalligram, Budapest, 2017, 18–20.

¹² SCHEIBER Sándor, *Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz*, ItK 1957/1–2., 99–111.; Csórsz Rumen István, *A mesterkedő mester. Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben*, It 2017/4., 432–449.

¹³ Több fordítása is létezik a korból, többek között Stancsics Mihál [Táncsics Mihály] és Vajda Péter munkái. Arany kezébe diákkorában ez kerülhetett: „Természetihistoria a' gyermekeknek. / Mellyet / Raff György Kristián / Göttingai tanító után, / Némelly hozzáadásokkal, és szükséges változtatásokkal, a maga költségén Magyarúl kiadott, és nyomtatott Fábíán József. / 14. Réztábla Rajzolattal. / Weszprémben / Nyomtatott Számmer Mihály betűivel. 1799.”

gyakorlatának megfelelően beszélgetés formájába önti a természeti ismereteket (olykor magát a tárgyat, például egyes állatokat faggatva). A másik a magyar gyermekirodalom első eredeti alkotása, nemzedékek kezét megjárta, hetvennégy kiadást ért tankönyv: a *Hármas kis tükör*, Losontzi Hányoki István munkája.¹⁴ E két szöveg eleven emlékezte Arany számos művéből kimutatható, a legismertebb a *Bolond Istók* második énekének jegyzete, ahol fejből idézi a *Kis tükör* két sorát: „Debreczent is láthadd szép oskolájával, / Hol lakik a Pallás, gyászos táborával. *Hármas Kistükör*”.¹⁵ A szövegpárhuzamokból látható, hogy Losontzi könyve minden bizonnyal korai és mélyen elraktározott olvasmánya volt Aranynak. Tréfásan több helyen is stíluskategóriaként hivatkozik a műre, Petőfinek írott levelében Horváth Lázár róla szóló, lekicsinylő meghatározására utalva: „mi így kimondva a »Kistükörbe« is beillenék”,¹⁶ majd később a *Bolond Istók* második énekében: „Az első zsenge 'Kis Tükör' modorban / Nyolczéves gyermek dadogása volt.”¹⁷ A *Hármas kis tükör* verseinek közkinccs jellegét és könyv nélküli idézésének általános voltát jól illusztrálja egy Benkó Imre feljegyezte nagykőrösi anekdota a költőként is bemutatkozó – és erre hiú – kollégáról, Losonczy Lászlóról:

A tanári szobában ült Arany Mentovichcsal és több tanártársával, midőn az ablakból meglátták, hogy jön Losonczy. Mikor már Losonczy léptei az ajtóhoz közel hangzottak: Arany ezt mondta:

„Bizony hiában is beszéltek, fűzfa-poéta Losonczy!”

A többiek ellenkeztek, Losonczy pedig az ajtó előtt megállva hallgatta a vitatkozást, s végre indulatba jőve, hevesen benyitott. Arany e percben felállott és így szólt:

„De ugyan az Isten áldjon meg benneteket, hol ebben a poesis”:

„Bátorkeszi, Marót számát szaporítja”?

A kollegák hangos kacajra fakadtak s Losonczy is kénytelen volt elnevetni magát, mert az idézett sor nem az ő verséből való volt, hanem Losonczy István mult századbeli híres kőrösi tanár országszerte ösmert „Hármas kis tüköré”-ből¹⁸

A gyermek Arany minden bizonnyal csupán e régi tankönyvek mnemotechnikai-pedagógiai célzatú verseiben találkozott „didacticum poema” értelmében vett gyermekirodalommal.¹⁹ A régi idők gyermekirodalomként újrahasznosuló ponyvája, e „gesunkenes Kulturgut” fontos helyen állt az ifjú Arany olvasmányai között,²⁰ poétikai

¹⁴ Forráskiadványa: LOSONTZI HÁNYOKI István, *Hármas kis tükör*, s. a. r., bev. OSVÁTH Ferenc, Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. (Magyar Irodalmi Ritkaságok 63.)

¹⁵ ARANY János, *Elbeszélő költemények*, s. a. r., jegyz. Török Zsuzsa, Universitas – MTA BTK ITI, Budapest, 2019, 344. (Arany János Munkái) A továbbiakban: AJM EK. Arany pontatlanul, tehát emlékezetből idézi, mint Scheiber rámutat.

¹⁶ AJÖM XV., 798.

¹⁷ AJM EK, 356.

¹⁸ BENKÓ Imre, *Arany János tanársága Nagy-Kőrösön*, Nagy-Kőrös, 1897, 66–67. Idézi: AJÖM XVI., 1180.

¹⁹ Prózában még Fénelon *Télémaque*-ja említhető e tekintetben. (Arany János Gyulai Pálhoz, AJÖM XVI., 560.)

²⁰ Vö. önéletrajzi levelével (AJÖM XVI., 555.), A *lacikonyha* című versében emlegetett „»Angyal Bandi« meg »Zöld Marcik«, »Sobri« felsorolással (ARANY János, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza,

szempontból azonban ezeknek nem sok köze van a később problémaként felismert didaktikus gyermekirodalomhoz.²¹

Fontos azonban fölvetni szülőföldjének szintén gyermekként megismert népköltészete és különösen az úgynevezett gyermekfolklór gyermekirodalmi aspektusát. Édesapjáról, Arany Györgyről és a gyermek Arany Jánosról is kiváló meseismerőként és mesemondóként emlékeznek meg a források.²² Arany saját gyermekkori dalkincseit emlékezetből lejegyző²³ *Dalgyűjteményében* (1874) külön fejezetet nyit a „Kántáló dallamok és gyermek réják” számára,²⁴ ami jelzi, hogy gyermekként ismerte, „használta” ezeket, felnőttként pedig tudatában volt a gyermekfolklór etnográfiai és poétikai értékének.²⁵ A felnőtt Arany irodalomszemléletében pedig – mint látni fogjuk – éppen ez a dalkincs jelentheti majd a didaktikus gyerekvers üdítő alternatíváját.

Az utolsó nagyszalontai diákevek, majd az első debreceni és az azt követő kisújszállási év meghatározó lehetett különösen a kortárs irodalom megismerése szempontjából. Csörsz Rumen István számos későbbi verstárgy előzményét mutatja ki ekkori olvasmányaiban, és megállapítja, hogy „[a]z ifjú Arany irodalmi és zenei ízlése [...] Debrecenben s különösképp Kisújszálláson olyan gazdag impulzusokat kapott, amelyek egész életében elkísérték.”²⁶ A gyerekvers szempontjából is érdekes, hogy a Kisújszálláson biztosan kézbe vett²⁷ 1830-as Tudományos Gyűjtemény melléklapja, a Koszorú szerb népdalfordítások mellett közölt egy népi gyermekjátékot is: a *Nemzeti hagyományokban* Kölcsey által is egy archaikusabb orális hagyomány példaként említett *hidasjátékot* (*Lengyel László jó királyunk...*).²⁸

Arany János gyermekkori meseismeretéről, felesége és gyermekei mesetudásáról a családi mesegyűjtemény új kritikai kiadásának köszönhetően alkothatunk pontosabb képet.²⁹ A költő gyermekkori meseismerete kapcsán azonban azt érdemes

Akadémiai, Budapest, 1951, 103. [Arany János Összes Művei 1.] A továbbiakban: AJÖM I.) vagy Scheiber további adataival (SCHEIBER, I. m., 99.).

²¹ A gyermek- és ponyvairodalom 18. századi összefonódását ugyanakkor érdekesen világítja meg Borbély Szilárd *Gyermekek az irodalom szélén* című tanulmánya: BORBÉLY Szilárd, *Gyermekek az irodalom szélén. Néhány 18–19. századi gyermekeknek írt mű kapcsán = Változatok a gyermeklírára*, 26–33. (Vö. az 5. lábjegyzettel!)

²² Arany János levele Rozvány Györgyhöz, Budapest, 1880. máj. 25. = ARANY János *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Universitas, Budapest, 2015, 465. (Arany János Összes Művei 19.) Arany János meseismeretéről: GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában, Akadémiai, Budapest, 2010, 216–224.

²³ Csörsz Rumen István, „...melyben a dal megfogant”. Arany János *Dalgyűjteménye (1874) mint ihletforrás = ...és palota épül a pusztá beszédből*. Akadémiai tudományos ülészekok a 200 éves Arany Jánosról, szerk. GÁBORI Kovács József – MAJOR Ágnes, reciti, Budapest, 2017, 163–212.

²⁴ ARANY János *Népdalgyűjteménye*, közread. GYULAI Ágost – KODÁLY Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1952.

²⁵ KODÁLY Zoltán, *Nagyszalonta népdalkincse [1923]* = KODÁLY Zoltán *nagyszalontai gyűjtése*, s. a. r., szerk. SZALAY Olga – RUDASNÉ BAJCSAY Márta, Balassi, Budapest, 528.

²⁶ CSÖRSZ, *A mesterkedő mester*, 434.

²⁷ KOROMPAY H. János, *Az Arany János által 1834-ben készített prédikáció*, ItK 2017/1., 129–138.

²⁸ Vö. CSÖRSZ, *A mesterkedő mester*, 437. A szerkesztő (Vörösmarty) lábjegyzetben utal is a népdal említésére Cselkői Élet és Literatúra-beli cikkében, vagyis Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című tanulmányában. (Koszorú 1830, 125–26.)

²⁹ *Az Arany család mesegyűjteménye*, s. a. r. DOMOKOS Mariann – GULYÁS Judit, MTA BTK – Universitas, Budapest, 2018.

elsősorban leszögezni, hogy későbbi esztétikai reflexióiban nem gyermekirodalomként kezelte a műfajt. Mind a *Magyar Olvasókönyvhöz* írt bevezetőjében, mind a *Széptani jegyzetek*ben határozottan elválasztotta a népmesét az „úgynevezett *aesopi mese*” erkölcsi válfajától, amely utóbbiak például a méhek vagy hangyák szorgalmát állítják erkölcsi tanulságul az olvasók/hallgatók elé.³⁰ Ilyen épületes meséket a korabeli gyermekkönyvekben és tankönyvekben bőséggel találunk, nem véletlen, hogy Arany is a „tanköltészet”-hez sorolta ezt a típust.

(A magyar gyerekvers és gyerekvers-fogalom gyökerei)

A magyarországi gyermekirodalom kibontakozása jórészt a német filantrópusok hatása alatt indult.³¹ A klasszikus századforduló még többnyire fordított vagy kompilált munkái után a hazai gyermekirodalom felélénkülése az 1830-as, 1840-es évekre, tehát nagyjából Arany ifjúkorának, majd költői pályakezdésének idejére esett. A magyar gyermeklíra születését hagyományosan a *Flóri könyve* 1836-os első megjelenésétől számítjuk, amelyhez hasonló sikertörténet párját ritkítja a hazai könyvkiadásban. „Ennek a könyvnek minden versikéjét, minden mondatát elejétől végig olvastam százszor, meg százszor, kicsi agyamban vittem az iskolába minden betűjét, képekéjét. Ez maradt jó sok esztendeig legkedvesebb könyvem, az én gyermekkoromnak egyetlenegy jó gyermekkönyve” – írta róla Benedek Elek.³² Bezerédj Amália munkája kevert műfajú gyermekkönyv, szótagoló olvasmányt, verses imádságot, erkölcsi maximákat („Aki másnak okoz kárt, / Mindig magának is árt.”) és pedagógiai „elveket” („A rossz kutya ugat; / A jó gyermek hallgat.”) versbe szedő mondásokat ugyanúgy tartalmaz, mint gyerekjátékok verseit, kottás dalokat, néhány verses mesét, legnagyobb terjedelemben pedig több-kevesebb sikerrel megverselt természeti és földrajzi alapismereteket. A verses forma ezekben mindenestül a tanító célzat szolgálatában áll, olyan költemény, amely közvetlen pedagógiai érdekekkel nem bír, nem kerül be a gyűjteménybe.

Ugyanezt a receptet csekély irodalmi érzékkel valósítja meg Lukács Pál *Dunántúli kis magyar, Tiszán inneni kis magyar* stb. címeiken megjelent, az 1840-es években népszerű gyerekkönyv-sorozata. (Íme egy részlet: „A szegény hotentotta, / Magát lepottyantotta / Afrika végső csucsára / A Jóreménység’ fokára.”) És hasonló nyomon jár Károlyi István *Gyermeklantja* (1843) is. („A’ kis leány délben, / Szépen alszik, / És minthogy nincs ébren / Nem is eszik.”)

A magyar gyerekvers fenti példáiból kirajzolódó poétikai összképen a néhány korai ifjúsági lapkísérlet, a Magyar Gyermekbarát és a Honleányok Könyve sem változtat. A szabadságharc utáni évtizedben azonban, vagyis Arany tanárkodásának idején nagy változáson megy át a műfaj – többek között Gáspár János olvasókönyveinek, Brassai Sámuel, Gönczy Pál ifjúsági lapjainak (Fiatalság Barátja, Ifjúság Lapja), Gyulai Pál, Kriza János, Szász Károly közreműködésének köszönhetően. Gyulai for-

³⁰ ARANY János, *Széptani jegyzetek* = ARANY János, *Prózai művek*, I., s. a. r. KERESZTURY Mária, Akadémiai, Budapest, 1962, 559. (Arany János Összes Művei 10.) A továbbiakban: AJÖM X.

³¹ SZONDY, I. m., 399–401.

³² BENEDEK Elek, *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*, bev. BENEDEK Marcell, Szépirodalmi, Budapest, 1979, 58.

dítóként és eredeti gyerekversek írójaként is munkatársa az ifjúsági lapoknak. Ilyen irányú művei leginkább az életkép, az allegória és a népmese műfajához tartoznak. 1851-ben Gernyeszegről írja Gáspár Jánosnak: „A napokban hozza fogtam a gyermek költeményekhez. Dolgoztam két eredetit s egy átdolgozást. A magyar népdalokból választottam valami hat s igen szép darabot s költökből ""tet.”³³ *Igazság és hamisság* című allegóriájához szerzői jegyzetben hozzáfűzi: „egy népmeséből vettem, melyben az csak kiinduló pont.” Gyermekmeséi közül *A két cicza meg a hamis gyerek* és *A pulyka és a veréb* címűeket tartja saját leleményének: „a többit a néptől vettem, itt-ott némi alakítással.”³⁴ Gyulai már az 1840-es évek végétől közreműködött a Gáspár János és Kovács Antal-féle olvasókönyvekben, és ezen versei között – mint Domokos Mariann tanulmánya bemutatja – két, a folklórepikából származó szüzsé feldolgozása is szerepel.³⁵ Jelen témánk szempontjából az a figyelemre méltó ebben, hogy a szóbeliségből származó prózai szövegek (verses) átdolgozását tehát már a negyvenes évek végén is gyermekkézbe való olvasmánynak tartja a Bethlen-fiúk nevelőjeként és gimnáziumi tanárként ugyanekkor debütáló³⁶ költő. A népköltészet lírai darabjai viszont, amelyeket Arany később olyan lelkesen üdvözöl Gáspár *Csemegéiben*, ekkor, a negyvenes években még nem szerepelnek a gyermekirodalmi kiadványokban.³⁷ Úgy a *Csemegék*, mint a *Flóri könyve* esetében csak a későbbi kiadásokban találunk gyermekliraként felhasznált népdalt, gyerekjátékot, mondókát. Dacára a gyermekirodalom 1850-es évekbeli föléllékülésének, az évtized végén Vajda János még mindig érdektelenségre panaszkodhatott: „A saját nemzeti irodalommal bíró országok között sehol e világon oly csekély szerepet nem foglal el az ugynevezett gyermekirodalom mint éppen hazánkban.”³⁸

A csírázó gyerekirodalom háttérét adó pedagógiai eszmélkedésre legnagyobb hatással talán a német filantropisták és Pestalozzi voltak, akik elsősorban Rousseau pedagógiájából kiindulva a hétköznapi élethez kívánták közelíteni az iskolát, és a kanti erkölcsstan alapján igyekeztek tökéletesíteni a gyermekekben a polgári erényeket. A szintén ható neohumanista pedagógia szerint azonban az ember képességeinek kiteljesítése és belső világának humanizálása a cél, amelyet leginkább esztétikai élménnyel, mindenekelőtt az antik kultúra tanulmányozásával lehet elérni.³⁹ E szellemi örökség legfontosabb (máig ható) törésvonala a tanulandók (olvasandók) hasznosságának megítélése volt, vagyis a közvetlen tanító szándék versus a közvetettebb módon humanizáló esztétikai élmény kettőssége. A gyermeklira kezdeti alkotásai pedig – mint láttuk – a közvetlenebb hasznosság pedagógiai célkitűzésével született „didacticum poemák”-hoz álltak közelebb. A hasznosság kérdése lényeges szerepet játszik Aranynak a tanköltészetet érintő poétikai tárgyú munkáiban is.

³³ Gyulai Pál Gáspár Jánoshoz, Gernyeszeg, 1851. dec. 5. = GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r., jegyz. SOMOGYI Sándor, Akadémiai, Budapest, 1961, 114. (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai 4.)

³⁴ GYULAI Pál *Költeményei*, I., Franklin-Társulat, Budapest, 1894, 306.

³⁵ DOMOKOS Mariann, *Gyulai Pál folklórgyűjtése és meseköltészete*, Ethno-Lore XXIX. (2012), 286.

³⁶ Vö. PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, I., Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1935, 104–108.

³⁷ Vö. GÁSPÁR János, *Csemegék olvasni még nem tudó gyermekek számára*, Özvegy Barráné és Stein, Kolozsvár, 1848.

³⁸ [VAJDA János] *Kiáltó szó*, *Gyermekirodalom*, Nővilág 1858. feb. 7., 86.

³⁹ PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996, 235–278.

(*Didaxis és poézis viszonya Arany esztétikai nézeteiben – egy példa erejéig*)

A költészet tanító jellegének vizsgálata Aranyánál (vagy a 19. századi magyar irodalomban)⁴⁰ szétfeszítené e tanulmány kereteit, ezért az alábbiakban csak gyermekirodalmi aspektusára szorítokozom. Hogy Aranytól mennyire nem álltak távol a pedagógia kérdései, azt már első megjelent írása, a *Népnevelési ügyben* (1841) is jelezte, amelyben – alig pár éve a pályán – a jegyzői hivatal pedagógiai, filantróp feladatairól és az elemi iskolai oktatás elégtelenségeiről szól.⁴¹ Maga a gyerekvers kérdése az 1850-es évektől kezdődően merül fel írásaiban, ami részben a tanári feladatokkal, részben a Gyulai révén megismert gyermekirodalmi kezdeményezésekkel állhat összefüggésben. Önálló pedagógiai munkáinak (tankönyveinek) megszületése azonban elsősorban az új osztrák tanterv, az Entwurf⁴² következménye volt – amint Balogh Piroska recens tanulmánya felidéz.⁴³ Így született meg a *Magyar Olvasókönyv* Szilágyi Sándorral közösen készített tervezete, *A magyar irodalom története rövid kivonatokban* és a *Széptani jegyzetek*. Sógorának, Ercsey Sándornak 1855 januárjában számol be az előkészületekről: „Jelenleg Szilágyival egy olvasókönyv szerkesztésében fáradozunk, felső gymnasiumok számára [...] Prozaí és verses olvasmányok magyar jeles írótul összeszedve. Ez nem lenne rossz, de vajon elfogadtatik-e? azt nem tudom, noha remélem. Politika, szerelem etc. kizárva belőle, ezek nélkül pedig kevés jót találni a magyar irodalomban, kivált a költészetben, már le van iratva mintegy 40 árkus, egy kötetre valót be is adunk e hó végén.”⁴⁴ Nem fogadtatott el, a helytartótanács Szilágyi visszaemlékezése szerint nem engedélyezte a használatát, a kézírata is elégett a Voinovich-villában,⁴⁵ csupán a bevezetése maradt ránk, amelyből a két kötetesre tervezett szöveggyűjtemény szerkezete kirajzolódik. Számunkra beszédes – és a másik két jegyzet beosztásával egybevág – a tanköltészet elhelyezése a rendszerben a „lantos költészetéhez”, vagyis a lírához képest: „Ének és dal, himnusz és óda. Szegjük szárnyát az utóbbinak, fosszuk meg azt a magas föllengéstől: ime! a tanköltéménynél vagyunk.”⁴⁶ *Irodalomtörténeti jegyzetében* ennél is többet árul el műfajpoétikai felfogásáról: „A reformatio utáni kor vallásos és protestáns jelleménél fogva, még ha mulatságból olvasott is, főleg a bibliai tárgyú elbeszéléseket szerette. Legtöbbször az Ó-testamentum egyes történetei szolgáltak alapul az eposzi költőknek; arra építék javító irányú elbeszéléseiket. Ezen költemények tehát félig már a tanköltészetéhez tartoznak, mert a bennök levő történet nem annyira magáért, mint a belőle folyó erkölcsi tanúságért beszéltetik el.”⁴⁷ Az eddigieket végül a *Széptani jegyzetek* szerkezete teszi világossá, amely a költészetet négy műnemre tagolja: lantos, elbeszélő, drámai és tanköltészetre, majd ezek alá rendeli az egyes műfajokat.⁴⁸

⁴⁰ Vö. TAKÁTS József, *Ismerős idegen tanítások*, 2000 2017/4., 55–69.

⁴¹ [ARANY János] Jeandor, *Népnevelési ügyben* = AJÖM X., 151–156.

⁴² *Entwurf der Organisation de Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*, K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1849, 144–145.

⁴³ BALOGH Piroska, „Hát még egy harmadik nincs: aestheticé?” *A Széptani jegyzetek esztétikatörténeti olvasatai*, It 2017/4., 419.

⁴⁴ AJÖM XVI., 528.

⁴⁵ AJÖM X., 624.

⁴⁶ AJÖM X., 444.

⁴⁷ AJÖM X., 478.

⁴⁸ AJÖM X., 545–546.

Arany lehetséges forrásait Balogh már idézett tanulmánya tisztázza:⁴⁹ a négyes műfaji rendszerezés forrása Purgstaller József piarista tanár *Szépésztana*,⁵⁰ közös forrásuk pedig Szerdahely György Alajos 1784-es munkája lehetett.⁵¹ Az első, általános esztétikai rész ugyanakkor Greguss Ágost *A szépészet alapvonalai* című munkájára támaszkodik legerőteljesebben.⁵² A „művészeti szépnek” az igaz, a jó és a szép platóni fogalom-hármasán alapuló meghatározása során teszi Arany a következő distinkciót:

A legerkölsőbb tanítás, direkte fejezve ki, nem szépmű: még versbe foglalva sem válik azzá, mert akkor a forma és tartalom még nem egyesült bensőleg; de ha oly költői művet alkotunk, amely mintegy észrevétlenül ugyanazon erkölcsi tanulságot lehelli: már szépművet hoztunk létre.

Mindkét esetben az igazat és jót nem megváltoztattuk, hanem ahelyett, hogy egyenesen mondanók ki, a művészi forma által tüntettük elé, az idommal egyesítettük.

(Nem elég azonban az igazat és jót a művészetnek csupán külső formáiba öltöztetni. A történet-, filozófia, erkölcsstan stb. versbe szedve még nem válik költeménnyé; mert akkor *formában* volna ugyan kifejezve, de nem a forma által. Innen az úgynevezett *tanköltemény* csekély becse.)⁵³

A kétszeri nekifutás a különbség kifejezésének azt sejteti, hogy Arany irodalomértésének egyik lényeges pontjáról van szó. Anélkül, hogy Arany jegyzetét önálló esztétika megfogalmazásának gondolnánk, rá kell mutatni, hogy éppen ezekben a pontosításokban függetlenedik fő forrásaitól. A „mintegy észrevétlenül lehellt” erkölcsi igazság, valamint a „nem *formában*, hanem a forma által kifejezett” igazság vagy morális jó gondolata – akár forrásainál – a minden hasznos vonatkozástól mentes esztétikai ítélet kanti alaptételével is összefügg,⁵⁴ de a költő egyéni belátásaival tovább lép e készen kapott tantételektől. A második megfogalmazás dőlttel kiemelt szavai („nem *formában*, hanem a forma által”) az eszmék forma (nyelv) általi feltételezettségére, megelőzöttségére utalnak, vagyis a művészet megismerő funkcióját sejtetik a gyönyörködtető mellett. Egy eleve adott igazság művészi kifejezése ugyanis már (csupán) tanköltészet volna. Az előbbi, sugallatosabb megfogalmazás ugyanezt a normát organikus metaforákkal szemlélteti („észrevétlenül” és „lehelli”), és „ama benső forma”⁵⁵ meglétéhez köti.

Aranynak a tanköltészetéről – és korának tanköltészetként értett gyermekirodalomáról – kialakított felfogása itt ér össze azzal az irodalomtörténeti diskurzussal, amely a költő organikus műalkotás-elméletét vizsgálja. A „belső forma” elsődleges-

⁴⁹ BALOGH, I. m., 421–422.

⁵⁰ PURGSTALLER Kal. József, *Szépészet, azaz Aesthetica. Elemző módszer szerint. Föl-gymnasiumi tankönyvül*, Hartleben, Pest, 1852.

⁵¹ BALOGH, I. m., 423.

⁵² GREGUSS Ágost, *A szépészet alapvonalai*, Kisfaludy Társaság kiadása, Budapest, 1849.

⁵³ AJÖM X., 535.

⁵⁴ „A szép minden érdek nélkül tetszik (az erkölcsileg jó ugyan szükségszerűen érdekekkel összekapcsolódva, ám ez az érdek nem megelőzi a tetszésről való ítéletet, hanem csak ez az ítélet váltja ki az érdeket).” Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, ford. PAPP Zoltán, Ictus, Szeged, 1997, 284.

⁵⁵ Arany János Csengery Antalhoz, Nagykörös, 1956. jún. 23. = AJÖM XVI., 711.

ségének aranyi normáját Dávidházi Péter mutatta ki,⁵⁶ lehetséges forrásairól pedig Csetri Lajos,⁵⁷ Fórizs Gergely⁵⁸ és Hász-Fehér Katalin⁵⁹ értekeztek. Míg ez a diskurzus elsősorban a költő alkotáslélektani jellegű reflexióira támaszkodik (például a „neszme”-elmélet kapcsán), addig a tanköltészetéről és az allegóriáról szólva Arany mintha rendre ugyanennek a felfogásnak a poétikai aspektusát villantaná fel. Az allegorikus jelentésszerkezet mint az organikus forma ellentéte jelenik meg Arany vonatkozó írásainak több fontos szöveghelyén.⁶⁰ Az allegória – német klasszikától kezdődő – leértékelődésével⁶¹ függ össze az is, hogy Arany és a forrásul szolgáló esztétikák a tanköltészet műfajaként kategorizálták, sőt, Arany egyik kritikájában egyenesen a bírált költemények „didactico-allegorikus irányát” kárhoztatta.⁶² A tanköltészet fogalma mentén tett megkülönböztetés, vagyis tartalom és forma „bensőleg” egyesülésének (eredeti egységének) normája végezetül párhuzamba állítható Goethe allegória-fogalmával is,⁶³ de magáról a tanköltészetéről szintén hasonló fogalmak mentén nyilatkozik a két költő.⁶⁴

Úgy vélem, hogy Arany a két goethei locushoz hasonlóan gondolkodhatott az erkölcsileg jó esztétikailag érvényes kifejezéséről, és arról, ami ezen kívül esik, a tanköltészetéről. A *Széptani jegyzetek*ben a didaktika (tanköltészet) negyedik műnemként

⁵⁶ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk. Arany János kritikusi öröksége*, Argumentum, Budapest, 1994, 219–220.

⁵⁷ CSETRI Lajos, *Dávidházi Péter: Hunyt mesterünk. Arany János kritikusi öröksége*, BUKSZ 1994/4., 508–510.

⁵⁸ FÓRIZS Gergely, *Szemere Pál és Arany János költészetszemléletének lehetséges összefüggései = Építés a köfjéftöben. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor – TÖRÖK Zsuzsa, reciti, Budapest, 2010, 135–149.

⁵⁹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Azokkal időzöm a kik másszor voltak”. *Arany János és Goethe = „Óhajtom a classicus írók tanulmányát”*. *Arany János és az európai irodalom*, szerk. KOROMPAY H. János, Universitas, Budapest, 2017, 249.

⁶⁰ Például a *Széptani jegyzetek* általános részéből fent idézettekben. (AJÖM X., 535.)

⁶¹ Vö. Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 73.

⁶² ARANY János, *Bulcsú Károly költeményei = AJÖM XI.*, 117.

⁶³ „Es ist ein großer Unterschied, ob der Dichter zum Allgemeinen das Besondere sucht oder im Besonderen das Allgemeine schaut. Aus jener Art entsteht Allegorie, wo das Besondere nur als Beispiel, als Exempel des Allgemeinen gilt; die letztere aber ist eigentlich die Natur der Poesie, sie spricht ein Besonderes aus, ohne ans Allgemeine zu denken oder darauf hinzuweisen.” Johann Wolfgang GOETHE, *Maximen und Reflexionen = Goethes Werke*, XII., s. a. r. Erich TRUNZ, C. H. Beck, München, 1994, 471.

⁶⁴ „Es ist nicht zulässig daß man zu den drey Dichtarten: der lyrischen, epischen und dramatischen noch die didaktische hinzufügte. Dieses begreift Jedermann, welcher bemerkt, daß jene drei ersten der Form nach unterschieden sind und also die letztere, die von dem Inhalt ihren Nahmen hat, nicht in derselben Reihe stehen kann. / Alle Poesie soll belehrend sein, aber unmerklich; sie soll den Menschen aufmerksam machen, wovon sich zu belehren werth wäre; er muß die Lehre selbst daraus ziehen, wie aus dem Leben.” Johann Wolfgang Goethe Carl Friedrich Zelterhez, Weimar, 1825. nov. 26. = <http://www.zeno.org/Literatur/M/Goethe,+Johann+Wolfgang/Briefe/1825> (Utolsó megtekintés: 2020. augusztus 15.) Görög Livia fordításában: „Megengedhetetlen, hogy a költészet három alapvető műfajához – a lírai, epikai és drámai költészetéhez – negyedikként hozzácsatoljuk a didaktikus költészetet. Ezt mindenki megérti, aki észbe veszi, hogy az előbbi három formára különbözik egymástól, a negyedik tehát, mely nevét is tartalmáról kapta, nem állhat egy sorban velük. / Mindenfajta költészetnek feladata, hogy tanítson, de észrevétlenül; rá kell irányítania az emberek figyelmét arra, amiből érdemes tanulni, de a tanulságot az embernek magának kell levonna, mint az életből.” Johann Wolfgang GOETHE, *Antik és modern. Antológia a művészetekről*, s. a. r., bev., jegyz., Pók Lajos, Gondolat, Budapest, 1981, 698.

való szerepeltetése tehát nem legitimációt jelent, ellenkezőleg, Arany az ide sorolt kifejezőmódokat művészi szempontból alacsonyabb rendűnek mutatja be a romantika műnemi hármásához képest.⁶⁵ Csetri Lajos szerint éppen a tanköltészetnek ez a korszakban általános leértékelése segített a lírai műfajok közös antropológiai vonásainak felismerésében.⁶⁶

(*Gyermekolvasmányok az Arany családban*)

Az Arany-gyermekek, Juliska és Laci első olvasmányairól, „művészeti neveléséről” csupán néhány nyom alapján alkothatunk fogalmat. Pedig a költő gyermekképe szempontjából is érdekes volna rekonstruálni, hogy mikor milyen szellemi javakhoz jutottak szüleik által vagy szüleik jóváhagyásával. A legendás kezdeteket ismerjük, a testvérek már három-, illetve hatévesen a *János vitéz*ért lelkesedtek,⁶⁷ Petőfi Szalontán vendégeskedve írt *Arany Lacinakját* pedig „Julcsa könyvből olvasta, Laci hallgatta, úgy tanulták be.”⁶⁸ Utóbbi a műfaj első klasszikusaként kettős kódolású alkotás, amely csak egyik olvasatában tekinthető gyerekversnek (másik, rejtett címzettje maga – a versben szintén szereplő – Arany János, akihez baráti ugratás gyanánt az ürgeöntés vaskosabb, a néphagyományból ismert szimbolikája szól). Tudjuk, hogy az Arany-gyermekek a szóbeli hagyománnyal is érintkeztek, sőt, Juliska aktív gyerekkori mesetudása adatokkal is igazolható. Gáspár János, a jeles tankönyvszerző 1850-ben meglátogatta az Arany családot Nagyszalontán, és Julcsától már ekkor két szép népmesét hallott, amelyeket kérésére⁶⁹ a család le is jegyzett, hogy olvasókönyvében közölhesse.⁷⁰

Az Arany-gyermekek meseismerete szüleiktől, nagyszalontai, majd későbbi környezetüktől egyaránt származhatott.⁷¹ Magáról Aranyról a műfajra vonatkozó írásai és példái elemzése alapján Domokos és Gulyás megállapítják, hogy „meseismerete gazdag és árnyalt volt.”⁷² Valószínűsíthető tehát, hogy a szóbeli hagyományozódás értékéről (értéktöbbletéről) számos írásban elmélkedő Arany, aki gyermekkorában – édesapjához hasonlóan – jó mesemondónak számított,⁷³ szülőként is gyakorolta ezt a tudását, vagyis mesélhetett „fejből” saját gyermekeinek.

A gyermeknevelés ettől egészen eltérő kulturális gyakorlatai felé is mutatnak nyomok az Arany családban. A költő Szilágyi Istvánnak büszkélkedik: „Julcsa folyó hó 9 én már 4 éves, s több, mint egy év óta szavalja Czuczor »falusi kis leányát Pesten«,

⁶⁵ Vö. TAKÁTS, I. m.

⁶⁶ CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek*, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 101–102.

⁶⁷ Erről Arany már második levelében tudósítja barátját, 1847. február 28-án. (AJÖM XV., 60.)

⁶⁸ Arany János Petőfi Sándorhoz, Nagyszalonta, 1847. aug. 25. = AJÖM XV., 125.

⁶⁹ Vö. Gáspár Aranyhoz írott leveleivel: AJÖM XV., 313, 462.

⁷⁰ Visszaemlékezésében így idézi fel a napot: „Az év végefelé, Erdélybe való visszautazásunk alkalmával a Zeyk család tovább mulatván Pesten a közeli Tisza család vendégszerető házánál, alkalmam lőn Arany János koszorús költönket is meglátogatni N. Szalontán, mely látogatás arról is nevezetes, hogy kedves Julcsa leánya elbeszélése után »a kóró és a kismadár« s »a hólyag, szalmaszál és tüzes üszög« szép kis meséket olvasókönyvemnek megnyerhettem, s a kedves szülék barátságát máig élvezhetem.” GÁSPÁR János, *Visszaemlékezés életpályámra* = Uő., *Dokumentumok*, s. a. r. AKNAY Tibor, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2003, 96. (A magyar neveléstörténet forrásai 19.)

⁷¹ Az *Arany család mesegyűjteménye*, 61.

⁷² Uő., 83.

⁷³ Vö. GULYÁS, I. m., 216–224.

Uhland »beteg leányát« és még vagy kettőt; s örömmül szolgál, hogy bár földi javakat nem hagyhatok neki örökül ép értelem és eleven képzelgés sajátjai, az utolsó kivált meglepő jeleit mutatja költői és festési fogékonyságának [...]».⁷⁴ Nos, Czuczor a korban rendkívül népszerű verse kétértelmű erkölcsi nézőpontja és sikamlós utalásai miatt a legkevésbé sem tekinthető gyermek- vagy akár ifjúsági irodalomnak – gyermek szereplője ellenére sem. Uhlandtól valószínűleg *Az éji dal* című, Bajza fordította költeményre utalhat a költő, amely egy beteg kislány és édesanyja párbeszédére épül, szintén kétértelmű befejezéssel. Valószínűleg mindkét esetben a gyermek szereplő/ beszélő, és így a Juliska általi természetes előadhatóság ösztönözte a szülők gyakorlatát. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy ezzel egy a korabeli polgári gyermeknevelésben elterjedt, de a költemények poétikai összetettségét kevésbé figyelembe vevő szokást követtek Aranyék. A polgárosult gyermekkultúrához tartozik az az 1840-es La Fontaine-gyűjtemény is, amelyet Szilágyi István küldött ajándékba az Arany-gyerekeknek 1847-ben:⁷⁵ *Száz mese száz képpel*. „Julcsa tud-e már a számára küldött »100 mesébül« sokat?» – kérdezi következő levelében.⁷⁶ Juliska irodalmi érzéke, „eleven képzelgése” a nagykőrösi években is megmaradt, ahol barátaival több műkedvelő színelőadást tartott – általános tetszést aratva.⁷⁷ A fiatalabbik testvér, Laci 1853-tól a nagykőrösi főgimnáziumban tanult, ettől kezdve tehát Arany intézményes tanulmányaira közvetlenül ráláthatott. Levelezésében mégis ritkán tesz említést az egyébként jeles tanuló fia iskolai előmeneteléről.⁷⁸

Arany László nevéhez fűződik azonban a család ekkori legfontosabb közös kulturális vállalkozása, a családi mesegyűjtemény létrejötte, amely 1862-ben (az akkor 18 éves) Arany László neve alatt jelent meg *Eredeti népmesék* címen, és hatásában a század egyik legfontosabb népmeseközlésévé vált. A gyűjtemény már említett új kritikai kiadása a ma elérhető források teljes számbavételével tisztázza a keletkezéstörténetet, amelyből itt csupán azt emeljük ki, hogy a kéziratok íráskép-elemzése alapján családi vállalkozásról lehetett szó, amelyből Arany Jánosné és Juliska is tetemes részt vállaltak,⁷⁹ és a családfő ösztönző szerepe is elképzelhető.⁸⁰ A munka 1850 és 1861 között folyt, legintenzívebben valószínűleg 1853–55 körül.⁸¹ A fennmaradt utalásokat és a néprajzi gyűjtés korabeli fogalmát mérlegelve a kiadás szerkesztői azt feltételezik, hogy a kéziratok lejegyzőik mesetudását, illetve egy családi háztartáson belüli mesetudást reprezentálnak.⁸²

A (nép)mesék Arany János családjának kulturális gyakorlatában tehát kétféle szerepet tölthettek be. Egyrészt a szülők és a társadalmi környezetük élő szóbeli me-

⁷⁴ Arany János Szilágyi Istvánhoz, Nagyszalonta, 1845. aug. 1. = AJÖM XV., 15.

⁷⁵ Szilágyi István Arany Jánoshoz, Fejértó, 1847. aug. 5. = AJÖM XV., 111.

⁷⁶ Szilágyi István Arany Jánoshoz, Máramarossziget, 1847. aug. 30. = AJÖM XV., 131.

⁷⁷ Vö. *Az Arany család mesegyűjteménye*, 54.; JÓKAI MÓR, *Egy nap Arany Jánosnál* = Uő., *Írói arcképek*. <http://mek.oszk.hu/00700/00793/html/jokai32.htm>

⁷⁸ Például: Arany János Ercsey Sándorhoz, Nagykőrös, 1857. márc. 12. = ARANY JÁNOS *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. JÁNOS, Universitas, Budapest, 2004, 38. (Arany János Összes Művei 17.)

⁷⁹ *Az Arany család mesegyűjteménye*, 71.

⁸⁰ Uő., 70.

⁸¹ Uő., 41.

⁸² Uő., 75.

setudásából a gyermekek is igen korán részesültek, hiszen Juliska már kilencévesen fejből mondott népmeséket. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy „gyermekirodalomként” tekintettek a műfajra, csupán azt, hogy „all-age”, bárki számára befogadható szövegeket láttak bennük. Erre utal a költő *dajkamese* kifejezése, amellyel a közvetlen tanulságot, didaxist nélkülöző állatmeséket különböztette meg az ezópuszi mesék didaktikus válfajától.⁸³ Az előbbieket esztétikailag értékesebb, és éppen ezért gyermekek számára is megfelelőbb olvasmánynak (hallgatmánynak) tartotta. Ettől még a két típust egyaránt tartalmazó la fontaine-i képes mesekönyv is megfért a családban, és Juliska kedvelt olvasmánya lehetett. Másrészt a népmesét felnőtt és tudományos érdeklődésre is igényt tartó műfajnak tartotta a költő, a szóbeli hagyomány kiemelkedő, az eposzsal szinte egyenrangú képviselőjének: „E prózai előadású költemény, melyet népmesének hívunk, nem regénye a népnek, hanem valóságos *eposza*: benne a hőst segítő vagy gátló csodás hatalmak az epopoeia gépezetének (machina) felelnek meg.”⁸⁴ Ráadásul kompozíciójuk szépségét, azaz „idomosságát” a szóbeli-közösségi hagyományozódásból nyerik.⁸⁵

Változatok egy műfajra: Arany kísérletei a gyerekkverssel

(*Álom és hangzóság*: Hajnali kürt)

A *Hajnali kürt*, amelynek kéziratán Voinovich szerint májusi datálás szerepelt, 1851 augusztusában jelent meg Brassai Sámuel rövid életű, mindössze hat számot megélt lapjában, a *Fiatalság Barátjában*. Brassai keltezés nélküli levelében valószínűleg már nyár elején kérte a „tisztelt honfi- és polgártárs” közreműködését. A levél elején szabadkozik, amiért – Szilágyi Sándor biztatására – Aranyt mint reménybeli munkatársat előre beharangozta, majd biztosítja: „tiszteletdíj fejében mind azt a mit más szerkesztők én is kész vagyok megadni s úgy is szerencsés vagyok, ha »Arany elméjének gyöngy gondolatát« birhatom s a közönség gyönyörének vehiculuma lehetek.”⁸⁶ Arany július 18-án – Szilágyi Sándornak írott leveléhez zárva – küldi válaszát és benne a *Hajnali kürt* kéziratát. A levél a vers értelmezéséhez és a geszti alkotói időszakhoz egyaránt fontos adalékokat tartalmaz: „Bocsásson meg, hogy becses levelére illy későn válaszolok, de nem volt nálam semmi ollyas, mi gyermekek számára csak némileg is élvezhető lett volna s épen üres kézzel nem akartam beköszönteni Önnél. Most »előljáróba« vegye Ön ezt, mit idezártam, ha isten segít és jó *kedvem* lesz (mi bizony mostanában gyéren van) többet is küldök; annyit legalább minden esetre, hogy ne le-

⁸³ Uo., 547. E megkülönböztetés már Henszlmann-nál is megtalálható volt: „A mesék második osztálya magában foglalhatja mindazon népies elbeszéléseket, mikben a természet vagy képzelődés egyik lényének jellemezése fő elemnek tekinthető. Ez osztályba számíthatjuk a nép által költött mesét (die Fabel, Thierfabel), melyben a didaktikai cél, az irány egészben sokkal kevésbé kiténő mint a művészeti költészet ugyané nemében; sőt a kél nem közti fő különbség épen abban áll, hogy a művészen a didaktikai cél az irány, a népiesben a jellemzés a túlnyomó.” HENSZLMANN Imre, *A népmese Magyarországon*, Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. augusztus 8., 82.

⁸⁴ ARANY János, *Naiv eposzunk* = AJÖM X., 268. Idézi: *Az Arany család népmesegyűjteménye*, 79.

⁸⁵ Uo., 266.

⁸⁶ AJÖM XV., 377.

gyen Ön kénytelen, nevetem a programmból visszahuzni. Sajátkép a gyermek világnak szánt »didacticum poemát« én nem igen tudok írni, vagy legalább nincs kedvem: azonban úgy hiszem, az itt küldöthöz hasonlók is megjárják.⁸⁷ Az írottakból arra következtethetünk, hogy Arany kifejezetten Brassai lapja számára írta a *Hajnali kürtöt*, amelyet ugyanakkor nem tartott a korabeli értelemben vett ifjúsági irodalomnak. Elképzelhető, hogy a következő két költemény (*A dajka sírja*, *A gyermek és szivárvány*) születése sem független a levélbeli – feltételes – ígéretről. A házitanítói élmények és e felkérés kettős ösztönzése nyomán Arany talán az ifjúsági irodalom megújításával is kísérletezett e néhány darabban.⁸⁸ Brassai mindenesetre igyekezett elosztatni válaszában a költő aggodalmait: „A mit netalán ezután várható becses küldeményeire nézve némi aggodalom alakjában hoz fel kegyed, t.i. hogy didacticum neműek költésére nincs hajlama; arra csak azt jegyzem meg, s azzal az egész aggodalmat elenyésztetni vélem, hogy a versek folyóiratomnak csupán aetheticai oldalát képviselik s az utile dulcit – az utile szorosán vett értelmében – reájuk kiterjeszteni teljességgel nem kívánom.”⁸⁹ Arany végül nem küldött több kéziratot a Fiatalság Barátja számára.

Maga a *Hajnali kürt* elsősorban zenei kompozíciójával hívta fel magára a kortársak figyelmét, és az egyetlen azóta neki szentelt részletes értelmezés is ezt az oldalát emelte ki. A zenei elem, a hangzósság elsődlegessége a magyar gyermeklírát Weöres Sándor és Kovács András Ferenc nevével fémjelezhető vonulatával rokonítja, amelyet Lapis József a „gyermeklíra érzéki-játékos irányvonalaként” kategorizált tanulmányában.⁹⁰ Ezekben – mint írja – „[n]em elsősorban a fogalmi értelem ivódik bele a sejtjeinkbe, hanem a szavak örülete, a hangzósság nagyon is természetes ígésző hatása.”⁹¹

Ez élesen, fennen kacag,
De hosszú jajban végezi;
Az tompa böffenésivel
Az alsó hangot képezi;
Közbül a többi nyí, vakog,
Üvölt, huhol, bűg a szava;
Közé a visszhang kerepel
És a vadásznép nyers zaja.

E versszak versbeli funkciója, hogy az induló vadászat előbbieken „vad harmoniának” minősített hangzavarát nyelvileg-zeneileg illusztrálja. A második és harmadik versszak logikai viszonyát tehát leginkább egy kettőspont fejezné ki. A nyelv más

⁸⁷ AJÖM XVI., 798.

⁸⁸ Az előző évben született két, saját gyermekeiről szóló költeményét (*Fiamnak*, *Juliska elbujdosása*) nem tárgyalom Arany gyermekvers-kísérletei között, bár az utóbbi töredék esetén termékeny lehet egy ilyen megközelítés. Nem tárgyalom a gyerekversek között azt a Scheiber Sándor által közölt köszöntőt sem, amelyet egyik kollégájának (Losonczyinak) írt fia nevében. (SCHEIBER Sándor, *Arany János elfelejtett gyermekverse*, ItK 1954/1., 83–84.)

⁸⁹ Brassai Sámuel Arany Jánoshoz, Pest, 1851. aug. 4. = AJÖM XV., 382.

⁹⁰ LAPIS, *I. m.*, 123–148.

⁹¹ *Uo.*, 124.

dimenzióját használja itt a költő: míg a második versszakban a nyelvi jel rámutató, az értelmünkre ható funkciójára épít (például: „édes-fájós e kürtzene”, „az eb ösztönileg vonít”), addig a harmadikban a nyelvi jel eidetikus, jelen esetben inkább hangzós oldala kerül előtérbe, vagyis a jelentés mellett/helyett a jeltest maga (a hangsor maga) válik kifejezővé, egy „vad harmonia” megidézett hangjaivá. A „kacag”, „jajban”, „tompaböffenés”, „nyí, vakog”, „huhol, búg”, „kerepel” szavak közvetlen érzékisége hangutánzó vagy hangulatfestő jelentésszerkezetükből adódik. Érdekes, hogy már az egykorú kritika is Arany leírásai kapcsán ejt szót a „költői festés” nála tökélyre fejlesztett eszközéről. Ennek lényege Greguss Ágost szerint „[o]ly szavak megválasztásában áll, melyek – jelentésökön kívül – már csak hangzásukkal is képmásolják azt, a mit a költő fel akar tüntetni. Fontos itt a szónak hossza vagy rövidege, magán- és mássalhangzóinak minősége és összekapcsolása. Itt a költő nem szinekkel, de hangokkal fest, és ugyszólván fülünkön keresztül hozza szemünkbe a képet.”⁹² (Greguss nyomán Erdélyi is kitér kritikájában a „poétai festésre”, de ő valamivel tágabban értelmezi a fogalmat.)⁹³ E valóban akusztikailag megkomponált versszakot centrális helyzete is kiemeli. A költő a korszak több fontos versében egyfajta híd-szerkezetet alkalmazott (például: *Letéstem a lantot*). Itt a keretversszakok az eldöntetlen tudatállapotú versbeli beszélő és vershelyzet közvetlen megjelenítését végzik el, a második és negyedik versszak e beszélő félig tudatos érzelmi reakcióit mutatja be, a középső pedig a főtémát, magát a vadászat hangjait – amely talán a vers megszületésének is kiváltó oka lehetett. Nem csoda tehát, hogy F. Mándi Ildikó tanulmánya teljes egészében a vers „zenei” oldalára és a vadászat-téma zeneirodalmi párhuzamaira fűzi föl az értelmezését.⁹⁴

Úgy vélem azonban, hogy mind a „vad harmoniát”, mind az utolsó versszak lemondó magyarázkodását többre értékeli, mint a vers maga. Ezzel tulajdonképpen a téma beállítását, a vers műfaját, tehát magát a diskurzust érti valamelyest másként. Az én olvasatomban – bármennyire is valós lehet az élmény és a vidéki kastélyok pótcselekvéseiben a passzív rezisztencia levegője – a költemény valójában „egyszerű” helyzetdal, vagyis Horváth János-i értelemben szereplíra⁹⁵ – számolva e terminus minden elméleti buktatójával.⁹⁶ A *Gábor diák* és a *Befordultam a konyhára* kései társa, amelyben a költő (a lírai én) megkettőződik: egy tipikus helyzetet bemutatva belülről beszél, de kívülről lát. Belülről, a „szerepből” beszél tehát, és ez egy olyan tudat beszéde, aki az álom és ébrenlét határán tévelyeg („Imetten-e? álomban-e?”).⁹⁷ Ezt a félálomból szóló beszédet az első hat sor elbeszélő múltja vezeti be külső, éber,

⁹² GREGUSS Ágost, *Arany János kisebb költeményei*, Pesti Napló 1856. máj. 31., jún. 4., 10., 15., 22.

⁹³ ERDÉLYI JÁNOS, *Arany János kisebb költeményei* = Uő., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Akadémiai, Budapest, 1991, 256–297. (A magyar irodalomtörténet forrásai 14.)

⁹⁴ F. MÁNDI Ildikó, *Élmény és hangulat. Arany János: Hajnali kürt* = *Vázlatok Arany Jánosról*, szerk. MEZEI József, ELTE, Budapest, 1979, 32–55.

⁹⁵ HORVÁTH JÁNOS, *Petőfi Sándor*, Pallas, Budapest, 1922, 62–81.

⁹⁶ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *„szerepvers” poétikájáról* = Uő., *Metapoétika. Önreprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Kalligram, Pozsony, 2007, 82–93.

⁹⁷ Ezzel az átmeneti tudatállapottal összhangban van Dávidházi Péter egy észrevétele a vers kapcsán, amelyben a kürtszóra sírjukból éledő holtak képzetét hallja ki a „Keresztül búg csonton, velőn, / Mikéntha sírból zengene.” sorokból. DÁVIDHÁZI Péter, *„Harmadnap”. Arany János és a feltámadás költésze*, Holmi 2011/6., 711.

visszatekintő nézőpontként. A „Hallék üvöltő hangokat:” sor kettőspontja után a vers tulajdonképpen álomelbeszélésbe vált át, amelyet a visszaemlékező jelen idejű előadásmóddal tesz érzékletesebbé. Olvasatom abban is eltér az eddigiektől, hogy a verset nem a Világos utáni „nehézsúlyú” költemények közé próbálja beilleszteni, ellenkezőleg, éppen az úgynevezett válságlírát oldó, komikus, illetve *humoros* költemények, a *Furkó Tamás*, *A falu bolondja* stb. vonulatához tartozik, melyeknél – mint Arany Szilágyi Sándornak írta – „szabadon átadhatja magát képzeleteinek s nem vicsorog rá örökké a való sceletonja.”⁹⁸

A költemény alapminősége a tiszta komikum, amelyet nem árnyékol az Aranytól különleges jelentéssel bíró „humor”. Az álom összevisszasága az éber tudat számára már potenciálisan komikus – gondoljunk csak Csóri vajda ugyanakkor keletkezett álmára! –, ez a *Hajnali kürt* komikumának első rétege. A második réteg a lustálkodó, a félálomban fetregő hős belső vívódásának látványa. Hangsúlyozom, hogy látványa, mert a lírai én belülről, a helyzetből (szerepből) beszél, de a bevezető résznek köszönhetően kívülről lát. Az álomleíró rész első fele (második-harmadik versszak) teljes egészében a „hangzavar” érzékeltetésére szolgál, nem elsősorban a fogalmi jelentésre, sokkal inkább a szavak hangzós oldalára alapozva.⁹⁹ A fülnek korántsem kedves „vad harmonia” hangszereléséből jól kihallható az álmából felébresztett beszélő zsémbes ingerültsége is. Annál meglepőbb a negyedik versszak hangnemváltása, amely a vadászokat váró szűzi, hajnali természet talán szándékosan közhelyes, készen kapott frázisokból építkező leírása. Mintha az ébredező beszélő magát győzködve, ám egy gúnyos fél mosollyal sorolná: íme, ezek a vadászat szépségei. (Amellett sem lehet említetlenül elmenni, hogy a vadat ejteni induló „acélerő” férfias hangzavara és a „nap bimbaja”, „szűzi lég, harmatkönyű” találkozása erotikus jelentést is hordoz – bár diszkrétén, kimondatlanul, ifjúsági lapba illő módon.)¹⁰⁰ „Vidám vadászok, menjetek” – ismétli félálomban a beszélő, és az álomleírás itt akár véget is érhetne. Az utolsó versszakban formailag megmarad a jelen idejű, a helyzetből beszélő beállítás, de mintha e mondatokon már erősebben áttűnne a bevezető rész éber, önreflexív tudata is: „Nyűgözve tart egy bal-szokás / Vagy álnévvel természetem.” A költemény autográf kézírata nem maradt fenn, de első, a Fiatalság Barátjában megjelent szövegváltozatában az *álnévvel* ritkítottan volt szedve (akárcsak a vers két utolsó szava). Így válik világossá, hogy az *álnévvel* olyan közbevetés, amelyet a mai nyelvhasználat gondolatjelek közé tenne. (~ Nyűgözve tart egy bal szokás, vagyis – álnévvel – természetem.) Ebben az értelmezésben a vers beszélője az ember természetére való hivatkozást csupán a gyenge akarat leplezésének tartja. E gyenge akarat, ti. hogy „az ágy nem bocsát!”, az oka, hogy inkább lemond a vadászat örömeiről, a nap bimbaja helyett a reggel tallójával is megelégszik, és az álomba visszazuhanva „jó éjszakát” kíván. Íme a vers minimális didaktikuma is, amely egyáltalán nem közhelyes ugyanakkor: nem a lustaságról

⁹⁸ Arany János Szilágyi Sándorhoz, Nagyszalonta, 1850. ápr. 14. = AJÖM XV., 273.

⁹⁹ Vö. EISEMANN György, *A későromantikus magyar líra*, Ráció, Budapest, 2010, 95–98.

¹⁰⁰ Születtek e költeményt Arany „szerelmi lírájaként” hírbe hozó értelmezések is. Ezt a kérdést Tarjánai Eszter tanulmánya tisztázta megnyugtató módon: TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a szerelmi költészet kérdéskörei. Avagy hogyan lehet beszélni arról, ami nincs*, Alföld 2017/7., 52–67.

kíván lebeszélni, hanem arról az öncsalásról, hogy „bal-szokás”-ainkat a „természetünk”-re hivatkozva legyőzhetetlennek gondoljuk. Etikai perspektívába helyezve ez tulajdonképpen a velünk született természet és a gyakorlással kialakuló habitus (szokás) szigorú arisztotelészi elválasztása (a természet felvilágosult-romantikus túlhangsúlyozásával szemben).

A félálomban beszélő lírai én akaratának alulmaradása az álommal szemben kívülről nézve a tiszta komikum hatását kelti, amelyet felerősít a tisztán jambikus „Vidám vadászok, menjetek” sor harmadszori ismétlése. És mindez együtt – a téma látszólagos könnyűsége és a fokozott zeneiség – leginkább egy operaáriához teszi hasonlatossá a verszárlatot. A „rózsakedv”-et, „acélerő”-t birtokló férfiak és az álomtól nem eresztett lírai én ellentéte ugyanakkor felidézi az éjszaka romantikabeli kultuszát is (Novalis: *Himnuszok az éjszakához*). Mi teszi tehát végül is „didacticum poema” helyett gyerekverssé Arany számára a *Hajnali kürtöt*? Alighanem a benne megragadott és ezekben az években másutt oly nehezen megtalált tiszta komikum esztétikai minősége, valamint a téma, a fél álom–fél ébrenlét érdekessége, és még inkább az ábrázolásának érdekessége, amelyet a hangok delejes erejére bízott, megragadva általuk az illékony, de emlékezetes hangulatot is. Ez egyik legősibb ambíciója a művészetnek, gondoljunk csak az Arany által fordított Mab királynéra a *Romeo és Júliából*.

(„Orfikus” sírköltészet: A dajka sírja)

Vadászat után temető: túlírt művészeti téma és spontán élmény találkozása mindkét esetben. Hiszen, ahogy a főúri vadászat, úgy valószínűleg a szerény sírhalom is valóságos – és látszólag jelentéktelen – élménye a költőnek, amely tőle szokatlan közvetlenséggel („spontaneitással”) válik műalkotás témájává. Arany geszti életmódjáról tanítótársa, Kovács János így emlékezett meg: „Éjjeli asztalán mindig ott volt a czeruza, s ha valami jó gondolata támadt, a sötétben a falra jegyezte. Restelt gyertyát gyújtani, mert ő bizony a restségig kényelmes volt. Az ágya mellett a fal tele is volt fir-kálva. Legkedvesebb és egyedüli sétáló helye a nagy 27 holdas parkban a százados szil-fákból álló fasor volt. Itt szokott, de itt se gyakran sétálni hajadonfővel, borzason.”¹⁰¹ Egy hosszabb, a faluig tartó sétáján juthatott el a temetőkertig, amelyhez a vers témája kapcsolódik. „Szabó István geszti ref. lelkész értesítése szerint valóban van ott a református temetőben, a Tisza-család kriptájának dombja alatt, egy ilyen sír, melyben a család egy régi alkalmazottja nyugszik.”¹⁰² A versben ugyanakkor nincs utalás a főúri kriptára, ahogyan az „agg cseléd” és a „Két úri szép hölgy” alakja is inkább eltávolít a konkrét életrajzi szituációtól (például a kastélyban nevelkedett négy Tisza-fiú személyétől).

A költemény valószínűleg nem sokkal a *Hajnali kürt* után, nyár elején keletkezhetett, hiszen júliusban megjelent a Jókai és Vahot szerkesztette Reményben (míg *A gyermek és szivárvány* ugyanitt csak októberben), sőt a hónap közepén a tiszteletdíjat is kézhez kapta érte.¹⁰³ Ez arra utal, hogy a temetőjárás az új állomáshelyen és

¹⁰¹ Gyöngyösi László, *Arany János Geszten*, ItK 1912/4., 417.

¹⁰² AJÖM I., 452.

¹⁰³ AJÖM XV., 376.

foglalkozásban töltött első hónap élménye lehetett. Ne feledjük, a megszenvedett színészkaland óta ez volt a költő legradikálisabb társadalmiközeg-váltása! A valószínűleg alkalmazotti minőségéből adódóan is érzékenyebben észlelt társadalmi, életmódbeli különbségeket a tanítvány, Domokos iránti szimpátiája ellenpontoszta. E kettős irányultság érezhető a vers közbülső négy versszakában is, amelyekben Arany irodalmi témát ír újra: az eldologiasodott emberi viszonyok helyébe egy természetes erényt helyez, a munkáért járó munkabér helyett a jóságért érzett hálát állítja „szép, de ritka” példaként az olvasó elé. Nincs okunk kételkedni az életkép-szerűen megírt példázat lélektani hitelében. Sőt, mint „ifjúsági költemény” e négy versszak önmagában is megállná a helyét bármely korabeli lapkísérletben. A keretversszakok azonban máshogyan és másról szólnak. Műfajilag is különválnak: az életképet dalként fogják közre, ehhez mérten toposzkincsük is daloló madárból, színes pillangóból, puha pázsitból és lanyha szellőből áll össze, és persze rózsából, helyesebben vadrózsából („virágzó tüske”). Az első versszakban felvonultatott motívumok variálódó megismétlése az utolsóban („lány szél” – „lanyha fuvalom”, „beszédes madár” – „sokszavú madár”) Arany költészetének egyik legjátékosabb szöveghelye, és csupán technikailag hasonlít arra a visszavonó értelmű motívumismétlésre, amellyel például a *Letésem a lantotban él*.¹⁰⁴ Ez a dalos ihlet két szempontból is feltűnő, egyrészt a műfaj ilyen alakítás és ironia nélküli megszólaltatása szokatlan Arany e korszakában, másrészt teljességgel a magyar dalköltészet népiesség előtti nyelvvel mutat rokonságot.

A második versszakban a szcena alkonyira vált, a lírai beszélő pedig az addigi rögzítetlen nézőpontból reálisba: egy jelenet szemtanújává válik. A harmadik versszak e jelenet már (a későbbi morális reflexiókat erősítő) színezéssel kísért elbeszélése, majd a harmadik-negyedik mindenestől reflexió, elmélkedés a látottakról. Ez a szerkezet valamelyest emlékeztet a *Kertben* életképből ugyancsak elmélkedésbe váltó fölépítésére, még a kezdősor megismétlése is hasonló megoldás. A *dajka sírjában* azonban nem a verskezdő beszédhelyzet tér vissza az utolsó versszakban a kezdősor ismétlésével, hanem a nyelv működésmódjában áll be radikális változás, amelyet leginkább a konstatív–performatív ellentéttel lehet leírni.

A dajka sírján egyszerű halom.
Född el, virágzó tüske, puha pázsit;
Dúdolj fölötte lanyha fuvalom,
Dalokkal édesítsd szunnyadozásit;
Mondj szép regéket, sokszavú madár:
Színes pillangó, lengj álmainál!

A mondatok nem egyszerűen felszólítóvá válnak itt, hiszen a megszólított növények, szél, madárdal és pillangó „cselekedeteire” a költő (a lírai én) felszólítása nem bírna kényszerítő hatással, hanem mágikus cselekvésként: áldásként értelmezhető. Az áldást

¹⁰⁴ KOROMPAY JÁNOS, *A kompozíció harmóniateremtő ereje az elegico-ódában*. *Letésem a lantot = Az él nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH. G. Béla, Akadémiai, Budapest, 1972, 53–54.

bár az ember mondja ki, forrása Isten, és ennek az eredetnek köszönheti cselekvés-jellegét. A halott állapotát leíró „szunnyadozás” és „álom” szavak bár a lélek halhatatlanságának ígéretét hordozzák, mégsem utalnak egyértelműen a keresztény felfogásra, mint ahogy a versszak egyetlen más eleme sem hozható összefüggésbe a keresztény tanítással. Így, bár kézenfekvő lenne az áldás gesztusában bibliai szerepmintát¹⁰⁵ látni – annál is inkább, mert a lírikus Arany igen ritkán és szinte észrevétlenül él ilyen szerep lehetőségével (például: *Vásárban*) –, mégis megvilágítóbb, ha egy a kereszténységet megelőző (és erősen vitatott) hagyománnyal, illetve költészetfelfogással hozzuk összefüggésbe: az orfikus költészettel. A nálunk leginkább Weöres kapcsán emlegetett terminus inkább modern elméleti konstrukcióként érdekes itt, mint valóságos antik hagyományként, és mint ilyen Hamvas Béla Weöres *Medúzajáról* írott kritikájában találjuk forrását: „Mallarmé beszélgetés közben egyszer azt mondta: »La poesie était fourvoyée depuis la grande déviation homérique« – a költészet a homéroszi nagy eltévelyedés óta hamis útra futott«. Mikor azt kérdezték tőle, mi volt Homéros előtt, így szólt: »Lorphisme«. Orpheus. [...] A homéroszi eltévelyedés következtében a költészet külső látvány, a felszín mutatványa, az érzéki bűbáj, a lebilincselő látszat személynyesztő varázslata lett. Homérosnál minden ragyog, még a betegség és a vétek is. Homéros az ember figyelmét erre a felszínre tereli, ezzel áztat és ezzel kápráztat. Az orpheusi költészet ezzel szemben az igazi költészet, amelytől a tigrisek megszelídülnek s amelyre a halak kidugják fejüket a vízből, – az isteni szavak elementáris kinyilatkoztatása.”¹⁰⁶ Aranynál a versbeszéd váratlan cselekvőbe (performatívba) váltása tehát, bár a halálon túli élettel van összefüggésben, inkább a költészetével vadakat szelídítő Orpheusz hagyományát és a lélek halhatatlanságának nem keresztény felfogását idézi.¹⁰⁷ (Hasonló gesztussal fordul természeti tárgyakhoz Weöres versbeli beszélője a *Rongyszőnyeg* több darabjában, például az I/34-ben.)¹⁰⁸ A pillangó és az álom (halál) összefüggése szintén az antikvitásban, elsősorban Pszükhé (Amor és Psyche) történetében gyökerezik, aki szerelme kérésére végül elnyerte a halhatatlanságot. Aranynál emlékezetesen kapcsolódik össze álom és lepke (valamint halál és szerelem) jelentésköre a *Toldi* IV. énekének álm jelenetében, és az álmhozó pillangó fő attribútuma, tarkasága is egyezik *A dajka sírja* felett röpködőével. („Majd az édes álom pillangó képében / Elvetődött arra tarka köntösében”) Az év elején keletkezett *Kertben* hernyója ellenben reménytelen féreg, a lepkévé alakulás ígérete nélkül.¹⁰⁹ Szintén az antikvitáshoz, Dionüoszhoz (és így az orfikus hagyományhoz) kapcsolódik a halhatatlanság másik versbeli jelképe: a repkény: „Mint rom felett a repkény ha kizöldül”.

¹⁰⁵ Vö. DÁVIDHÁZI Péter, „Vagy jöni fog”. *Bibliai minták nemzetesítése a magyar költészetben*, Ráció, Budapest, 2017.

¹⁰⁶ HAMVAS Béla, *A Medúza*, Diárium 1944/2., 23.

¹⁰⁷ Geoffrey S. KIRK – John E. RAVEN – Malcolm SCHOFIELD, *A preszókratikus filozófusok*, ford. CZISZTER Kálmán – STEIGER Kornél, Atlantisz, Budapest, 1998, 55–57.

¹⁰⁸ „Virágzó bozót-sor, álmodj, / ma álmodj kis Annikáról, / feledd most a cinke fészket / a szellőt mely áldva ringat. // Ki téged becézve ápolt, / ma suttojg felöle szepet, / virág-lepte ágaidal / cirógasd nyomát a földön. [...]”

¹⁰⁹ A lepke-motívum előfordulásait, jelentésváltozatait Aranyánál és Arany előtt Alexa Károly tanulmánya tekinti át: ALEXA Károly, *A megbékélés költészete. Arany János: A lepke = Vázlatok Arany Jánosról*, 110–146.

A *dajka sírján* első versszakában felvonultatott, meglehetősen konvencionális motívumok (szellő, pázsit, madár, pillangó) az utolsó versszakban egy mágikus cselekvés (áldás) eszközeiként térnek vissza. A szerető és szeretett dajka *emlékét* ezek szerint a képzeletbeli „két úri hölgy” kegyelete éleszti (amely cselekedetüket erkölcsi példaként állítja elének a vers), míg az utolsó versszak költői varázsigeje már az elhunyt halhatatlan lelkének, vagy pontosabban *szívének* szól – mintegy a költészet hatalmával fölkarolva, erősítve az emberi kegyelet elindította csodát: „feledség-nyomta földbül / Kisarjad a szív, az elporhadott”. Az utolsó versszak varázsigerészségében, az erkölcsi jó költészet általi felkarolásában érhető tetten *A dajka sírjai* újszerű gyerekvers-jellege. Az ötödik versszak végén elhangzó tanulságot (tanköltészetet) az új költőszerepben és új funkciójú nyelven megszólaló hatodik versszak keretezi be és szárnyalja túl poétikai és művészetelméleti értelemben is.

(*A tanköltemény paródiája: A gyermek és szivárvány*)

Első olvasásra *A gyermek és szivárványt* semmi nem menti meg attól, hogy a korszak moralizáló-didaktikus gyermekirodalmának igényes megvalósulását lássuk csupán benne. A keletkezéstörténet, valamint Arany önkomentárja is ebbe az irányba mutatnak.

Amikor Arany július 18-án megküldte a *Hajnali kürt* kéziratát Brassai Sámuel ifjúsági lapja számára, kísérő soraiban további hasonló műfajú költeményeket helyezett kilátásba.¹¹⁰ *A gyermek és szivárvány* kéziratán Voinovich tanúsága szerint szintén a júliusi dátum állt, tehát nem kizárható, hogy keletkezésében ez az ígélet is közrejátszhatott – a nevelői feladat és a Domokossal való egyre bizalmasabb kapcsolat élménye mellett. Hogy végül mégsem Brassainak küldte el az egyébként (az alcímben is jelzett) műfaját tekintve a Fiatalság Barátja programjába illő költeményt, abban a Reményt társszerkesztő Jókai baráti sürgetése játszhatott közre.¹¹¹

A költő önkomentárját Erdélyi János kritikájának fanyalgó sorai váltották ki: „Ennyi saját fényű, mélységű, bár ellenkező vég hatású versek után, nem tudom belátni, hogyan lett verssé *A rab gólya*, *A méh románca*, *Házi uraság*, *A gyermek és szivárvány*, holott könnyű dolgok, minő *A tudós macskája*, *Írószobám*, *Poétai recept*, *Egy kis hypochondria*, fölöttébb jól esnek; olyanok pedig, mint *Szőke Panni*, *Alkalmi vers*, *A sárkány*, *A hegedű*, *A bajusz*, nedély, gúny és szeszély alkatrészeik után egyetemes költői érdeket tudnak bennem támasztani.”¹¹² Erdélyi értetlenségének köszönhetően Arany maga ad támpontokat a vers értelmezéséhez válaszlevelében. Erdélyi „hogyan lett verssé” kitétele mögött műfaji kifogást sejt meg, ezért magyarázatát általánosabb, műfajpoétikai keretbe helyezi, ami a *Kisebb költemények* líraértelmezéséhez is szempontokat ad. „Még az »árva gólyáról« mondok egy szót, mely kegyed szerint nem érdemli azt a lapot, melyet elfoglal. Nem, mint *gólya*: de talán mint a 848 előtti sisyphusi küzdelmek képe – mint allegoria – megjárna. A »gyermek és szivárvány« szinte allegoria, tehát nem lyrai darab: azon eszmét akarná kifejezni, hogy vannak az ifjui kebelnek

¹¹⁰ AJÖM XVI., 798.

¹¹¹ Jókai Mór Arany Jánoshoz, [Pest], 1851. júl. 15. = AJÖM XV., 376.

¹¹² ERDÉLYI, I. m., 283.

vágyai – fellegvárak, – csalképek, melyektől később oly nehezen válik meg, miután a való kiábrándítja. Az a czim: Kisebb költemények, nem azt tette nálam: *lyrai darabok*: van ott sokféle faj.”¹¹³ (Allegória és líra ilyen határozott különválasztása szerintem e helyütt is a fentebb taglaltakkal kapcsolatos.)¹¹⁴

A fentiekben már láttuk, hogy Arany az allegóriát mint műfajt a tanköltészet műfajai közé sorolta, mint ahogy megkülönböztette az állatmese allegorikus válfaját is, mindkét esetben másodlagosságot, alacsonyabb esztétikai értéket fejezve ki ezzel. Műfajmegjelölő alcímében mégis allegóriának nevezi a verset, amit ezen kívül még *A pusztai fűz* és a *Testvéri ünnep* című versében tesz meg, *A rab golyát* pedig utólag minősíti annak. Később, az *Összes költeményei* (1867) saját példányának hátlapjára írott jegyzeteiben számos további költeményét allegóriának nevezi.¹¹⁵ Ezekhez ráadásul hozzáadódik további számos alkotása, amely, ha nem is allegória, de felkínálja egy allegorikus olvasat lehetőségét is, illetve amelyekben – mint Takáts József Northrop Frye nyomán fogalmaz – a költő szabadon fölveszi vagy elejti az allegóriát.¹¹⁶ Mindez fölébresztheti a gyanút, hogy az allegóriáról Arany nem egységesen vélekedett pályája során, vagy észrevehetett olyan lehetőségeket e jelentésszerkezetben, amelyek miatt érdemes volt rehabilitálnia ezt a kifejezőmódot. A világsi fegyverletétel utáni évek, a nemzet krízishelyzete és a cenzúra egyébként is az allegorikus olvasásmódnak nyitottak teret (Tompá Mihály, Vajda János politikai allegóriái). Arany költészetében ugyanakkor – amint Szilágyi Márton az 1847-es *A rab golya* kapcsán megállapítja – éppen az allegorézis elbizonytalanodására, átalakulására látunk példákat: „Az Aranyféle allegória tehát visszavonja a kép és jelentés közvetlen átfordíthatóságát [...]”.¹¹⁷

Ugyanebben az esztendőben keletkezett például a *Ráchel siralma*, amely szintén felkínálja a szabadságharcra (és a nagyenyedi román mészárlásra) vonatkozó allegorikus olvasat lehetőségét. Vajda András „projekciós önkifejezést”, Szörényi László „modern objektív lírát”, Tarjányi Eszter drámai monológot látott benne,¹¹⁸ tehát mindhárman valamely (a modernség irányába mutató) költői újítás kísérletét. Maga Arany 1863-as recenziójában a fent ismertetett „benső forma”-koncepció keretében talál mentséget Tompa allegóriáira: „Nála a gondolat azonnal jelvi vagy allegorikai kifejezést nyer; a kettő egyszerre születik.”¹¹⁹ Úgy tűnik tehát, hogy Arany bármennyire is az allegória jelentésszerkezetével írja körül az irodalom didaktikus válfaját, ettől az iskolás változattól megkülönböztet egy organikus, a „benső formával” egyszerre születő, kép és jelentés közvetlen megfeleltetését felszámoló allegóriát is.

Arany allegória-fogalmától térjünk vissza a vers szövegéhez! A szívárványt a mennybe vezető hídnak vélt kisfiú történetéből az olvasóban fokozatosan kialakul az elvárás

¹¹³ AJÖM XVI., 756.

¹¹⁴ Vö. GADAMER, I. m., 69–76.

¹¹⁵ Vö. SZENDREY Zsigmond, *Arany néhány költeményéről*, It 1918/3–4., 215–217.

¹¹⁶ TAKÁTS, I. m.

¹¹⁷ *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2010, 464.

¹¹⁸ VAJDA András, *Látomásteremtés – jelképfarmálás*. Ráchel = *Az el nem ért bizonyosság*, 161–200.; SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia*. *Visszatekintés = Az el nem ért bizonyosság*, 201–290.; TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Universitas, Budapest, 2013, 346–364.

¹¹⁹ ARANY János, *Tompá Mihály költeményei* = AJÖM XI., 462.

egy olyasféle erkölcsi tanulásról, amely az ifjonti vágyakból való szükséges kijózanodást értéként mutatja fel. Ady is így olvashatta, amikor azt írta: „A szivárvány után futó gyermeknek sokkal nagyobb igaza volt, mint Arany Jánosnak, aki általában nem szerette a szivárványt.”¹²⁰ E problémátlan – vagy inkább gyanútlan – jelentéstulajdonítás annak a neoklasszicista toposzkincsről való közös tudásnak köszönhető, amelynek továbböröklődését éppen az „épületes” gyermekirodalom is segítette. Ady és a gyanútlan olvasó értelmezése az utolsó előtti versszakig áll, amelyben az agg bölcs jótékonyan feltárja a szivárvány valódi mibenlétét. Csakhogy az utolsó versszak kétségbe vonja az elvárt tanulságot, mikor éppen e kijózanító magyarázat elégtelenségéről, a csalódás gyógyíthatatlan voltáról szól.

A *gyermek és szivárvány* értelmezésekor szerencsére kurrens szakirodalomra is támaszkodhatunk, amely ráadásul éppen a gyermekvers műfaja felől közelít a költeményhez.¹²¹ Imre László mindenekelőtt a gyermeklíra mai értelmezéseivel szembesíti a szöveget, megállapításai közül itt kettőt emelek ki, mindkettő a versbeli világérzékelések minőségével és beállítással kapcsolatos. Egyrészt megállapítja, hogy Arany beszélőjének „nézőpontja ugyan a felnőtté [...] de *A Pál utcai fiúk* vagy a *Tom Sawyer* szelíd iróniája hiányzik belőle, ami arra utal, hogy a gyermeki pozícióval való azonosulás magasabb foka jellemzi.”¹²² Másrészt rámutat, hogy ez a gyermeki nézőpont egy a fogalmi gondolkodásnál eredetibb, közvetlenül az érzékeléshez kapcsolódó, archaikusabb világértést jelent.¹²³ Valóban, a narrátor (történetmondó jellege miatt egyes gyűjtemények a balladák között hozzák e művet) nézőpontjába nem szűrődik irónia, amíg a fiú küzdelmes útjáról szól, de az agg szántóvető és a búcsújárók beállítása már nem ment egészen az iróniától. A találkozások inkább mintha a valóságértések, a természetfeletti kapcsolatos magatartásformák plurális voltát sugallnák: a szántóvető archaikus hiedelmet állít be „tapasztalatnak”, a búcsújárók az „*ennyiünk közt!*” / *Még nem látta senki se.*” alatt járó bölcsességéhez folyamodnak, miközben maguk egy empirikusan nehezen igazolható vallási gyakorlatot folytatnak épp, végül a remete már izolált életformájával is a természettudományokra szűkített világmagyarázat életidegenségét testesíti meg. A fiú eközben jelképes utat jár be a sík mezőtől a sötét rengetegen át a hegycsúcsig. Ezt az utat, amely a szférát váltó, beavatódó hősök útja (például a tündérmesékben), éppen a szivárvány jelképezte elérhetetlen vágynak köszönheti, e nélkül el se indult volna. Három kompozíciós megoldás: az alternatív világmagyarázatok relatív beállítása, a vágy vezérelte szféraváltó út, valamint a kiábrándulás gyógyíthatatlan volta is azt mutatják tehát, hogy Arany bizony „szerette a szivárványt”, vagyis az „elérhetetlen vágyak kergetését” a személyiségfejlődés megkerülhetetlen stációjának tartotta.¹²⁴

¹²⁰ ADY Endre, *Petőfi nem alkszik* = Uő. *Publicisztikai írásai*, III., s. a. r. VEZÉR Erzsébet, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 282.

¹²¹ IMRE László, *A gyermek és a szivárvány* [!]. *Kiknek, miképpen és miről szól Arany János verse?* = *Változatok a gyermeklírára*, 34–46.

¹²² Uo., 41.

¹²³ Uo.

¹²⁴ Somlyó György is erre a következtetésre jutott Arany költeményét megidéző meséjében: „mióta az eszünket tudjuk minden tudásunk úgy kezdődik hogy / egy ábrándos fiú fut a fény sugar után” SOMLYÓ György, *Mese a gyermekről és a szivárványról* = <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/SOMLYO/somlyo00392a/somlyo00466/somlyo00466.html> (Utolsó meglátás: 2020. augusztus 15.)

Nem Újhelyi Máriával értek tehát egyet, aki az álom és valóság Arany verseiben betöltött státuszának nagy ívű koncepcióját látja igazolva *A gyermek és szivárványban* is, ahol „az álmodozás »élhetetlenség«, azaz vétek.”¹²⁵ Értelmezésemhez sokkal közelebb áll Szörényi László olvasata, mely szerint Arany e költeményében „megsiratja a szivárványt, az ég és föld meteorológiai jelenséggé üresült összekötő kapcsát, az emberrel kötött isteni szövetség jelét (I. Móz. 10. 12–17.), azaz az elvesztett élő hitet.”¹²⁶

Végül is gyerekversnek tekinthető-e *A gyermek és szivárvány* az aranyi értelemben? A vers első olvasásra – így például Ady számára – a hagyományos „didacticum poema” műfaját látszik megvalósítani, amelyről Arany – láttuk – mint csökkent értékű kifejezésformától határolódott el. Tüzetesebb olvasásra kiderül: a költemény, miközben rájátszik a didaktikus célzatú gyerekvers műfajára, éppen e műfaj legfőbb normáját játssza ki, azt tudniillik, hogy egy általánosan elfogadott bölcsességet illusztráljon. *A gyermek és szivárvány* a szivárvány-allegóriától elvárt sztoikus tanulság helyett éppen annak ellentétét állítja: az ifjú vágyakról való józan lemondás nem teszi boldogabbá a felnövő fiút.¹²⁷ Arany tehát parodisztikus eljárással nyúl a tanköltemény műfajához: minden versszak a morális csattanó irányába mutat, de ennek megnyugrató, common sense didaxisát a költő kiiktatja. S ha már a verszárlatnál tartunk, érdemes meggondolni, hogy itt ugyanaz történik, csak megfordítva, mint a Szegedy-Maszák Mihály által kifogásolt, a versben megfogalmazott hiányt klasszicista módon feloldó aranyi verszárlatokban.¹²⁸ Mindezeket összegezve Arany itt a paródia eszközével nyúlt a tanköltemény értelmében vett gyermekvers műfajához. A paródia romantika előtti értelmében, amely az elvégzett deformációval nem egy műtől, stílustól vagy műfajtól való ironikus távolságot jelez elsősorban, hanem a hagyomány hordozta kifejezésmódok és szüzsék más célra való újrahasznosításában érdekelt. E költemény is Arany János életművének ahhoz a vonulatához tartozik tehát, amelyre Tarjányi Eszter monográfiája mutatott rá először határozottan. Ezekben a „parodisztikusság valódi jelentősége [...] abban látható, hogy a kétértelműség, vagyis a kimondás lehetetlenségének az éreztetése és vele az ironikusság, a kölcsönvett, szinte közhelyszerű allegóriák alkalmazása, de az allegorikus kifejezés kényszer szülte voltának a jelzése, a bizonytalan körvonalúvá és újra felhasználhatóvá átrendezett hagyomány egyszerre engedi meg az olvasó számára a szinte szó szerinti és a különböző figuratív lehetőségeket kihasználó, burkoltabb nyelvhasználatra kitekintő szövegértést.”¹²⁹ Ez a megközelítés igen közel kerül a jelen költemény Szörényitől már részben idézett olvasatához, amely szerint „*A gyermek és szivárvány* – noha allegória – úgy értékelhető, mint a legteljesebb személyesség felé tett nagy elszakadási kísérlet. A »nemzet« helyett itt mer »eget« írni [...]”¹³⁰ Akár a paródiakénti, akár a parodisztikusságot elérő, személyes vallomáskénti olvasatot fogadjuk el, arra jutunk: *A gyermek és szivárvány* nem tartalmazza azt az előbbi

¹²⁵ UJHELYI Mária, *Kettős indítás: a líra és a ballada választóján*. A varró leányok = *Az el nem ért bizonyosság*, 25.

¹²⁶ SZÖRÉNYI, I. m., 211.

¹²⁷ A versbeli allegóriának négy jelentésrétegét meggyőző módon különíti el Imre László elemzése, itt erre nem térünk ki. Vö. IMRE, I. m., 44–45.

¹²⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az átlényegített dal*. A lejtőn = *Az el nem ért bizonyosság*, 309.

¹²⁹ TARJÁNYI, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, 98.

¹³⁰ SZÖRÉNYI, I. m., 211.

két versben felfedezett poétikai többletet, amelynek alapján az aranyi értelemben gyermekversnek volna tekinthető, de nem jöhetett volna létre a didaktikus gyermekvers Arany korabeli műfaja nélkül, amelyet saját céljára alakított át a költő.

(*Szabaduló-művészet: Domokos napra*)

A geszti költemények talán legismertebb darabja alkalmi költemény, s mint ilyen, különleges státusza van a költő életművében. Arany költői pályája különböző korszakaiban, kérésre vagy saját jószántából, írt alkalmi verseket: sírfeliratokat, névnapköszöntőket.¹³¹ Ez a szövegtörzs ugyanakkor nem egységes sem stílusában, sem tényleges funkciójában (az alkalmiság fokában), sem publicitásában. A nyilvánosság szempontjából élesen elválik a szerző életében publikálatlan alkalmi versek sora attól a néhány darabtól, amelyet Arany fölvelt köteteibe. Ez utóbbiak közé tartozik a *Domokos napra*. Az alkalmiság foka szerint elkülöníthetők azok, amelyek egy eseményen való felolvasásra íródtak, azoktól, amelyek csupán utalnak rá, hogy keletkezésükben közrejátszott egy bizonyos esemény. Végül stílusában elválik egy közköltészeti regiszterben íródott szövegcsoport (például *Köszöntő vers [Szász Károlynak]*).¹³² Érdekes például, hogy Tompa Mihály halálára három sírvers-változatot is készített – két különböző stílusregiszterben. Ha mindehhez hozzávesszük még a *Hátrahagyott versek* között megjelent önironikus önfelköszöntő verseket vagy az *Őszikék* több darabjának átértelmezett alkalmiságát (például *Híd-avatás, Kortársam R. A. halálán*), akkor kirajzolódik egy az alkalmiság poétikai teherbírásával, használhatóságával való meg-megújuló kísérletezés a pálya során.

A *Domokos napra* úgy lett a költő egyik legismertebb alkalmi költeménye, hogy kendőzetlenül szól ezen alkalmiság problematikus voltáról. (Ennél kendőzetlenebbül talán csak a *Juliska emlékezete*.) Az alkalmat, amelyre a vers íródott, a cím, valamint a kézirat datálása (aug. 4-e, vagyis Domokos napja) is jelzi: tanítványa, Tisza Domokos neve napja. Tisza István szerint „talán a legőszintébb, legférfinasabb, legnemesebb s legfenköltebb [!] gratuláló vers, amelyet ismerünk”.¹³³

Hogy ez a munka önkéntes volt-e, vagy a művelt grófné felkérését sejtethetjük mögötte, esetleg Arany benső késztetése mellé, hogy szívből kedvelt tanítványát megörvendeztesse, az illendőség parancsa is társult, minderről csak találgatni tudunk. Az ötödiktől a tizenharmadik sorig a vers azonban – miközben az alkalmi műfaj buktatóival is számot vet – kemény szókimondásával mintha e konkrét megszólalás emberiművészi nehézségéről, esetleg sértett művészi önérzetről is árulkodna. Domokos pár évvel későbbi levelében az elmaradt János napi megemlékezés menségéül írja: „nem tudok olyan nem köszöntő köszöntő verset írni, mint a milyet én egyszer kaptam”.¹³⁴

¹³¹ Arany sírverseinek az életműn belüli státuszáról értekeznek: SZILÁGYI Márton, *Arany és a sírversek = Uő., „Mi vagyok én?”*, 185–197.

¹³² Erről a verscsoportról Szilágyi Márton ír Csokonai-könyvében az *Arany János az alkalmi költészet áramában* című fejezetben: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ráció, Budapest, 2014, 287–308.

¹³³ Az Ujság 1912. febr. 16. Idézi: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza [1931]*, s. a. r. TÖRÖK Lajos, Universitas – MTA KIK, Budapest, 2019, 194.

¹³⁴ 1853. jan. 6. = AJÖM XVI., 142.

A versben felköszöntött tanítvány személye nagyon kedves volt Arany számára, a tizennegyedik évét betöltő, fogékony ifjú pedig a visszaemlékezések tanúsága szerint odaadó figyelemmel hallgatta mesterét. Kapcsolatuk a geszti fél esztendő után is szoros maradt. Levelezésük közvetlenül Aranyék Nagykőrösre költözése után elkezdődött, és sűrű levélváltásokkal tartott egészen Domokos korai haláláig (1856). Kapcsolatukra jellemző, hogy Tisza Lajosné Teleki Julianna „szüle társ”-ként fordult a költőhöz fia nevelési kérdéseiben: „Szeretett Domokosom bútsú szozatában Önt lelki atyának nevezi s én Önnel szivesen osztozom a szülesség e legszentebb felébe”.¹³⁵

Jelen költemény a házitanítói megbízatás harmadik hónapjában született. A vers első öt szakasza emancipatorikus küzdelem a vershelyzetből és élethelyzetből adódó függés lerázására, ráadásul ezt a küzdelmet egy gyermek előtt, őt megszólítva kell a költőnek lefolytatnia. Miután ez mégis sikerül, a reformkor tiszta pátozával, „rényért, hazáért és emberiségért olthatatlan lánggal”¹³⁶ égvé folytathatja: „Szeressed hazádat...”

Aranytól egyáltalán nem volt idegen az alkalmi költészetnek a debreceni Kollégiumhoz köthető és Csokonain átszűrt hagyománya: a következő fél évben is két ebbe illeszkedő költeménye született: *Névnapi köszöntő (Mentovich Ferencnek)*, *Köszöntő vers [Szász Károlynak]*. Itt azonban nem egy klasszikusan művelt, jókedvű férfikompániát kellett szórakoztatni. Figyelemre méltó, hogy az azokban tisztán és előszeretettel alkalmazott, hagyományos felező tizenkettes versformát jelen esetben jambikus lejtésű sorok ellenpontoszák: „Kedves fiú, hát én mit adjak most neked?” stb. Az első versszak nagyobb részét az alkalmiságból adódó performatív aktusok töltik ki: az esemény körülírása, a jelenlévők számba vétele. Az ezek alapján elvárható szerepből való kibeszélés az imént idézett sorral, az ünnepelel megszólításával veszi kezdetét: „mit adjak most neked?” Az „édes csemege”, a kisgyermek alapvető ösztöneit kielégítő ajándék önmagában is megalázó felvetés egy serdülő ifjú szempontjából. Nem véletlenül: hiszen itt egy didaktikus párhuzam előrevetett illusztrációjaként szerepel: a „hizelgő ének” volna efféle édes és émeleyítő csemege. A „hizelgő ének” ugyanakkor konkrét műfaji kategóriaként is érthető itt, amely pontosan megnevezi azt a hagyományt, amely szintén Csokonaihoz vezet vissza, és a személyes mecenatúrától függő költőszerepet rejt magában (Vö. például: *Méltóságos Gróf Festetics György Ő Nagyságára, Rhédei Lajos Úrhoz*). Félreértés ne essék, e társadalmi szerep lehetősége (veszélye) nemcsak 1851-ben, hanem már Csokonai idejében sem állt fenn,¹³⁷ a költő – a lírai én – nem is ezt, hanem e szerepnek a műfajban architektonikusan megőrzött emlékezetét utasítja vissza – már lényegében a retorikai kérdés kimondásával, majd a következő versszak élén álló felkiáltójeles tagadószóval.

A második-harmadik versszak az aktuális versbeli megszólalásban rejelő kettős hamisság leleplezésére és elhárítására szolgál. Az egyik a komplikált műfajpoétikai-életrajzi szituációból adódik, ez az „udvari költőség”, a személyes függésből, személyes

¹³⁵ 1852. szept. 21. = AJÖM XVI., 95.

¹³⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Parainesis* Kölcsey Kálmánhoz = Uő., *Erkölcsei beszédek és írások*, s. a. r. ONDER Csaba, Universitas, Budapest, 2008, 47. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái, kritikai kiadás)

¹³⁷ Vö. SZILÁGYI, *A költő mint társadalmi jelenség*, 287–308.

érdekből zengett dicséret lehetősége: „Szégyen a lantra”. A másik pedig a címzett életkorából adódik, akinek serdülő létére – Arany még nem ismerhette az ezredfordulós pedagógiai irányzatokat – per definitionem nem lehetnek egy versre való saját érdemei: „Zengjem érdemeid? oh, azok lehetnek”.

A következő két versszak (a harmadik és negyedik) ennek megfelelően az ünnepelt érdemei helyett a sorstól ingyen kapott jutalmait, Isten áldásait sorolja: „Áldjad a jó Istent, ki megáldja téged”. A valláserkölcsi szóhasználatba burkolt tanítás Aranytól szokatlanul éles demokratikus állásfoglalást takar. Emlékeztet az ünnepelt kiváltságos társadalmi helyzetből származó, másokénál előnyösebb életkilátásaira, és óva int attól, hogy ezeket az előnyöket saját érdemének tekintse. Az önbizalom és önhietség szembeállítását szintén áthallásos, nemcsak Domokosnak, hanem társadalmi osztályának is szólhat. A legnagyobb földi célnak nevezett „Ember lenni” pedig a felvilágosodás társadalmi előjogoktól független humanitásezményével hozható összefüggésbe.

Az első öt versszak kimondatlan célját elérte a költő. A nem kívánt „udvari költőszereptől” való függetlenedés sikerét, és az immáron új szerepben való megszólalást nagy nyomatókkal jelzi a hatodik versszak nyitánya: „Szeressed hazádat...”. A nemzeti költőszerep (a bárdköltői szerephagyomány) szinte emblematiszta mondata nehezen félreérthető jelzése ezen új szerepnek. A hatodiktól a kilencedik versszakig pedig a legfőbb parancsból („Bárhoz állj, csak tőled előmentét lássa.”) vezeti le az ifjú Domokos előtt álló két pálya lehetőségét (nyolcadik-kilencedik versszak.). A „szelíd lant tisztessége”, illetve a „komolyabb munkásság” nem alternatív, inkább egymást követő pályalehetőségekként jelennek meg. Nehéz eldönteni, hogy a „komolyabb” jelzővel a két tevékenység között egyfajta értékkülönbséget éreztet-e a vers (ezzel aláásva a nagy munkával megteremtett nemzeti költőszerep komolyságát), vagy Domokos poétai tehetségének korlátaira utal, esetleg a fontos közéleti szerepet vállaló család előtt tiszteleg. A Domokos számára kitűzött legfontosabb költői feladat, melyet Kőlcsey-allúzióval vezet be, mindenesetre ismét a fiú társadalmi osztályára vonatkozik: „Hass! buzdíts! egyesíts! hogy osztály ne légyen / Köztünk, hol magyar szó, honfiérzet – szégyen.” A versszakot az ekkoriban több variánsban is megalkotott *virág-költészet* illetve *fa-nemzet* trópuszsal zárja (*Letésem a lantot, A dalnok búja*), ám az azokban többjelentésű kép itt – a jelen megszólalás tanító jellegéből fakadóan – egyértelmű allegorikus jelentést kap. Az utolsó szakasz megismétli a pohárköszöntő ötödik versszak végi gesztusát. Mindkét helyen egy performatív aktus, egy gyökerében a mágikus cselekvésre visszavezethető jókívánság keretezi a gesztust. Érdekes megfigyelni, hogy az effajta jókívánságok obligát túlzásai helyett mindkét esetben olyan állapot elérését kívánja a fiúnak, amelyet a közvélekedés már eleve adottnak gondol: légy ember, illetve épp akkora légy, amekkora vagy. Az utóbbi, verset záró áldás ezt az olvasói/hallgatói várakozást kijátszó kívánságot csattanóvá rendezi: „Nőj léggé nagyra – betölteni helyed!” A majdani hőstettek jóslata, a személyiség korlátlan kibontakozásának ígérete helyett éppen a személyiséggé válást („betölteni helyed”) mutatja fel az ember legfőbb lehetőségeként – a protestáns etika emberképével összhangban. Így tehát a csattanó kettős, a csalódást (nem léggé nagy jókívánság) felismerés követi: egy hiányos szillogizmus (enthüméma) kimondatlan első premisszájának, vagyis egy

általános igazságnak, gnómának a felismerése: „Aki – erkölcsi értelemben – tesz érte (elégg nagyra nő), az önmagává válhat (betöltheti helyét).” A szónokéval (költőével) közös értékalap felismerése pedig megelégedéssel tölti el a hallgatóságot.¹³⁸

Mindent egybevéve elmondható: csodálkoznánk, ha Domokos nem nézte volna több ízben a cipője orrát a köszöntő vers feltételezett meghallgatása közben, mint ahogy a szülők számára is akad benne elgondolkodtató részlet bőségesen. A húzd meg–ereszd meg játék, amelyet hallgatóságával űz a költő, rendre az alkalmi műfajtól elvárt toposzok, túlzások tagadásával kelt csalódást, majd a helyükbe állított „normális”, bár mérsékeltébb értékek felmutatásával a csalódásnál nagyobb megelégedést. Már csak az a kérdés, gyerekvers lehet-e egy ilyen bonyolult szerepkonfliktust színre vivő költemény. A korabeli – és részben ma is elfogadott – egyik fontos műfaj-konstituáló tényező kétségtelenül megvan benne, hiszen címzettje (és részben témája) egy gyermek (egy ifjú). Hasonlóképp eleget tesz a műfajjal szembeni korabeli elvárásoknak tanító jellegével, hiszen a megelőző negyedszázad hazafias liberalizmusának erkölcsi értékeit állítja célként az ifjú ünnepelt elé. A morális tanítás ilyen egyértelmű rögzítettségével viszont nem tesz eleget a költemény Arany saját gyerekvers-felfogásának, amely a tanköltésztől határozottan elkülöníti a műfajt. Míg *A gyermek és szivárványban* az allegóriától elvárt értelem megkérdőjelezését láttuk, addig itt magán a tanító jellegben nem változtatott a költő, a műfajtól, a köszöntőtől elvárt céltételezés nem is igen engedte volna. A tanítás tartalma és hangvétele mégis annyira meglephette a befogadókat, hogy a köszöntő-műfaj felszámolásaként, Domokos szavaival „nem köszöntő köszöntő vers”-ként érzékelték.

Egy felismert alternatíva: a népköltészet mint gyermekirodalom

A négy geszti költemény elemzése során a mit és hogyan kérdéseire kerestük a választ: mely poétikai lehetőségek mentén, milyen alakításokkal keresi a költő saját választát a gyerekvers kihívására. Nem mehetünk el mindazonáltal – különösen néhány későbbi fejlemény fényében – a „mit nem?” kérdése mellett. Szembeötlő ugyanis, hogy Arany nem tesz kísérletet sem ekkor, sem a későbbiekben a népköltészet és benne a gyermekfolklor elemeinek, poétikájának gyermeklíraként való hasznosítására, holott külön-külön mindkettőnek felismerte jelentőségét. Tudjuk, hogy Arany nemcsak ismerte a népköltészet ezen, talán legtöbb archaikus emléket őrző rétegét, de etnográfiai és irodalmi értékének is tudatában volt. *A magyar népdal az irodalomban* című befejezetlen tanulmányában több ilyen „gyermekversre”, „gyermek-danára” hivatkozik.¹³⁹ Saját kéziratos dalgyűjteményében pedig külön fejezetet nyit a „Kántáló dallamok és gyermek réják” számára.¹⁴⁰ Szerkesztői glosszái tanúsága szerint felismerte az 1850-es években esztétikai értelemben is fellendülő gyermekirodalom jelentőségét is. Gyulaiak a *Tyuk és a farkasverem* című verses népmese-feldolgozásához a következőket fűzi

¹³⁸ Vö. ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford., jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Gondolat, Budapest, 1982, 139–161.

¹³⁹ AJÖM XII., 383–400.

¹⁴⁰ ARANY János *Népdalgyűjteménye*, közread. GYULAI Ágost – KODÁLY Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1952.

hozza a Szépirodalmi Figyelőben: „Gyermek költészetünk (nem *gyermekes*, hanem gyermekek számára való költészetünk) parlag mezején örömmel üdvözöljük e naiv mesét. A ki csekélylen ez irodalmi lapba, ne feledje, hogy egy Puskin nem tartotta méltóságán alulinak népmeséket dolgozni ki.”¹⁴¹ Maga Arany sem tartotta méltóságán alulinak, és bár olyan, népszerű kiadványokban megjelent verses meséit, anekdotáit, mint *Az első lopás* (Falusi esték), *A fülemile* (Magyar Nép Könyve), *A bajusz* (Protestáns Képes Naptár) nem gyerekversként tartja számon az irodalomtörténet (ahogyan első nyomtatásban megjelent költeményét, a *Rózsa és Ibolyát* sem), mégis úgy tűnik, hogy határos műfaji jelenségről van szó.¹⁴²

Arról, hogy a gyermekfolklor akár gyermeklíraként, gyerekversként is számba vehető, úgy látszik, Gáspár János *Csemegék* című gyűjteményének harmadik kiadása győzte meg a költőt. A Koszorú 1863. december 20-i számában a következő szavakkal ajánlotta a kötetet: „Gáspár nem úgy tett, mint sok más, kik semmit sem tartanak könnyebbnek, mint kis gyermekek számára írni. [...] Átbúvárolta az egész magyar irodalmat s mindent felhasznált, mi céljára szükséges volt; választásait és változtatásait legnagyobb részét dicsérnünk kell. Azonban ezzel még nem elégedett meg. Össze gyűjtött és gyűjtetett a nép ajkáról egy csoport dajkarímet, tréfát, enyelgést, játékot, szóval mindent, minek gyűjteményében hasznát vehette. [...] A nagyon kitűnő beszélyeken és gyermekdalokon kívül sok olyasmi van benne, mit más hasonló könyvekben hiába keresnénk, például: dajkarímek, ölben és térden tartott gyermekek játékrímei, hangutánzások, játékok és játékrímek, beszéd- és emlékgyakorlatok stb.”¹⁴³ Gáspár és a vele kapcsolatban álló erdélyi értelmiségi-pedagógus kör tevékenységét Arany Gyulai keresztül régebb óta nyomon követte. Láttuk, Gáspár 1850-ben meg is látogatta a költő családját, éppen gyűjtési szándékkal. Jelen kötetébe pedig már Arany László egy évvel korábbi gyűjteményéből is válogatott néhány darabot. A rövid, fél hasábos recenzióban Arany egyértelműen megindokolja, hogyan kerülhetett egy illusztrált gyerekkönyv a Koszorú által szemlézett veretes szépirodalmi művek közé. A *Csemegék* a költő-szerkesztő szerint a legkitűnőbb magyar gyerekkönyv, mely „[m]ind paedagogiai, mind aesthetikai szempontból tekintve, teljes méltánylatunkat érdemli.”¹⁴⁴ E kettős mércének azáltal tud eleget tenni, hogy egyedi és újszerű választ ad a gyerekvers problémájára.

A gyűjteménynek Arany által a szóismétlést is vállalva kiemelt része valóban a kötet (már a második kiadás) legfontosabb újdonsága volt: a jórészt népköltészeti anyagból válogatott úgynevezett „verscsemegék”, vagyis a gyerekversek. Az első és második kiadás utószavában, amelyek az Arany kezét megjárta harmadik kiadásban

¹⁴¹ Arany János szerkesztői jegyzete. Szépirodalmi Figyelő 1861. aug. 8., 632. Idézi: AJÖM XI., 838.

¹⁴² A *Rózsa és Ibolyát*, Arany egyetlen tündérmeséjét elsősorban szokatlan befejezése, a későbbieket az elbeszélő ironikus nézőpontja távolítja el a naiv szemléletűnek tételezett gyerekversestől.

¹⁴³ ARANY János, *Csemegék* = AJÖM XI, 496.

¹⁴⁴ Arany finom megkülönböztetései Gáspártól származnak, aki a gyermekekről való gondoskodás különféle és életkor szerint is eltérő foglalatosságai szerint osztja be jórészt népköltészeti anyagát. Ahol releváns, a kísérő mozdulatokat is odaírja, például a *Cziróka, miróka...* kezdetű „enyelgéshez” a következő utasítást: „A kis baba arczát és állát kezünkkel gyöngéden simogatva mondjuk” – akár az ölbéli játékok, mondókák manapság népszerű könyvsorozataiban.

is olvashatók, Gáspár programszerűen fogalmazta meg a gyerekirodalomról és benne a gyerekversről vallott nézeteit. (Az előbbi is tanulságos, és a recenzióból is kihallhatóan a költő egyetértésével találkozott, itt csak az utóbbiból idézünk.) „Végre egészen új munkám második része, a Verscsemegék. [...] Feladatomból tűztem ugyanis oly gyűjteményt szerkeszteni, mely a csecsemőkor dajkarimein és enyelgésein kezdve, a gyermek hét éves koráig minél több kedélyes mesét, dalt, természeti tárgyakat festő versecskéket, játékrimeket, szójátékokat, talányokat és egyszerű imákat tartalmaz [..]. Ez levén célom, mindenek előtt a magyar nép gyermekvilágához fordultam: föllevenítettem emlékemben a gyermekkoromból még megmaradt kedélyes dajkarimeket, meséket; puhatólítottam hazánk különböző tájain minden ilyes iránt, s csak ezen az úton sikerült az itt nyújtott becses apróságok egy részét összeállítanom. – Hogy legelőször is eme népies forrásból meríték, különösen azon ok birt reá, mert meg voltam győződve, miszerint gyermekköltészetünk eredeti csirái is, úgy mint a nemzeti nyelv és nemzeti költészetéi, a népnél keresendő; s aztán átláttam, hogyha mind késünk öszszegyűjtésökkel, maholnap édes nyelvünknek, magyar kedélyünknek ezen talán még Ázsiából szakadt eredeti virágai s egy tűnni kezdő magyar revevilág becses ereklyéi, miveltségünk mái irányánál fogva, talán végképp elenyésznek.”¹⁴⁵ A szöveg szemléletét a herderi eredetiségizméből indul ki, és a magyar romantika népiesség-elméletéhez kapcsolódik explicit módon is, olyannyira, hogy tételmondatával mintha a *Nemzeti hagyományok* híres szöveghelyét parafrázálná, „a való nemzeti poézis eredeti szikráját”¹⁴⁶ helyett „gyermekköltészetünk eredeti csirái”-t írván. Míg az utószóban Gáspár a gyermekköltészetre is kiterjesztette az 1840-es évek népiességek programját, a gyűjteménnyel a szóbeli hagyomány azon szeletére is rámutatott, amely egy eszményi gyermeklírát „eredeti csiráit” hordozza.

Az a felismerés, hogy a gyermekfolklor mint a didaktikus gyermekköltészet üdítő alternatívája is számba jöhet, felszabadítóan hathatott Aranyra, aki évekkal azelőtt maga is a „didacticum poema” kikerülésének lehetőségeivel kísérletezett. A könyvismertetéséből kiolvashatóan abban is egyetértett Gáspárral, hogy a hagyományos-didaktikus gyerekirodalom darabjai, melyek „egyenesen a vétkekre és erényekre tartanak unalmas hajtóvadászatot, célra nem vezetnek”.¹⁴⁷

*

A gyerekvers műfajában rejlő művészi kihívásra a költő 1851 nyarán négy különböző választ adott. Az ötödiket, a gyermekfolklor mint gyermeklírát lehetőségét később – és egy fiatalabb korosztály irodalmi művelésével kapcsolatban – ismerte fel, s ez a felismerés saját *Dalgyűjteményének* összeállításánál is szerepet játszhatott. Gáspár és mások hasonló kezdeményezéseinek pártfogó támogatásával, „Kántáló dallamok és gyermek réják” gyűjtésével (lejegyzésével) tehát Arany maga is részt vett azon folklor

¹⁴⁵ *Csemegék kisebb gyermekek számára, melyekkel családok-, kiseddövök- és elemi tanítóknak kedveskedik* GÁSPÁR János, nagy-enyedi neveléstanár és képezdeigazgató, Stein János kiadása, Kolozsvár, 1863, 304.

¹⁴⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok = Nemzet és sokaság*, Kölcsey Ferenc válogatott tanulmányai, szerk. KULIN Ferenc, Múzsák, Budapest, 1988, 60.

¹⁴⁷ *Csemegék...*, 300.

szövegcsoport felélesztésében, amely másfél századdal később is a magyar gyermek-kultúra egyik legélőbb és legeredetibb részét képezi. E szövegek olykor mágikus gyökere és sodró zeneisége,¹⁴⁸ valamint Arany korábbi, hasonló irányba tapogatódzó kísérletei között mély párhuzam mutatkozik: a *Hajnali kürt* és *A dajka sírja* versszakaiban maga is a nyelv (a jelölők), illetve a költői megszólalás ilyen irányú funkcióváltásával lépett túl korának didaktikus gyermekvers-műfaján. „Mert nagy tévedés volna azt hinni, hogy a mi a felnőttekre nézve unalmas, éldelhetlen – mint fájdalom igen sok gyermekiromány – az a kis csemeték költőies kedélyének éppen jó!! A gyermeknek mindenben csak a legjobb a jó.”¹⁴⁹

¹⁴⁸ VASAS Samu, *A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés népi hagyományai Kalotaszegen*, Kráter – Colirom Rt., Budapest, 1993, 27.

¹⁴⁹ *Csemegek...*, 300–301. (Kiemelés az eredetiben.)